

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिच

नेपालको संविधान २०७२ अनुसार नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त, भौगोलिक विविधतामा रहेको समान आकांक्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान रही एकताको सूत्रमा आबद्ध सबै नेपाली जनता समष्टिमा राष्ट्र हो । संविधान अनुसार देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा भनिएको छ । नेपाल बहुभाषिक मूलुक भएको हुनाले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू नेपालको राष्ट्र भाषा हुन् ।

इथ्नोलोगमा उल्लेख भएअनुसार हाल संसारमा ६ हजार भाषाहरू छन् । नेपालमा मात्र १२६ भाषा रहेकोमा ३ भाषा लुप्त छन् र १२३ भाषा जीवित छन् । केही भाषा लोप भई सडकटमा परेका छन् भने केही नयाँ भाषा जन्मने क्रम जारी छ । नेपाल बहुभाषिक राष्ट्र भएकोले नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार १२२ भाषाहरू प्रयोगमा छन्, भने अन्य थाहा नभएका भाषाहरू प्रयोगमा छन् । संसारमा बोलिने विभिन्न भाषाहरू नेपालमा बोलिन्छन् । ती भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेर समानता र असमानताका आधारमा तिनीहरूलाई भाषिक पारिवारिक वर्गीकरण गरी निश्चित समूह भित्र राखिन्छ ।

हाल विश्वमा दश प्रमुख भाषा परिवारका भाषा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । नेपालमा भारोपेली, भोट-बर्मेली, अग्नेली र द्रविडेली गरी चार भाषा परिवारका भाषाहरू प्रचलनमा रहेका छन् । त्यसैले नेपाललाई भाषागत रूपमा हेर्दा भाषिक विविधताले भरिपूर्ण देशको रूपमा चिनिन्छ । विश्वको सबै भन्दा ठूलो भारोपेली भाषा परिवारका भाषाहरू नेपालमा पनि सबैभन्दा बढी जनसंख्याले प्रयोग गर्ने भाषा परिवार हो । नेपाली र कुमाल दुवै भाषा भारोपेली भाषा परिवार अन्तर्गतको भाषा हुन् ।

भाषा विचार र विनिमयको सम्प्रेषण गर्ने माध्यम हो । भाषाको सिद्धान्तलाई व्यावहारिक दृष्टिकोणले हेर्दा आवश्यकता अनुसार व्यक्ति-व्यक्ति बीचको विचार आदान-प्रदान हुने क्रममा भाषाको जन्म हुन्छ । भाषा हरेक समुदाय, संस्कृति र भुगोल अनुरूप फरक-फरक हुन्छ । हरेक भाषाको आफ्नै अस्तित्व र पहिचान हुन्छ । नेपालमा विभिन्न भाषाका वक्ताहरू रहनु भनेको राष्ट्रका लागि गौरवको विषय हो । जनसंख्याका दृष्टिले अन्य भाषाहरू मध्ये नेपाली भाषा अत्यधिक जनताले बोल्ने भाषा हो । नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार ४५ प्रतिशत जनताले नेपाली भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ । संसारमा नेपाली भाषा चार करोड वक्ताले बोल्ने जानकारी भेटिन्छ । नेपाली भाषा नेपालको प्रमुख भाषाको रूपमा रहेको छ भने सरकारी कामकाजको भाषा पनि नेपाली भाषा नै हो ।

नेपालको तराई, भित्री मधेश, नदीनालाका छेउछाउ, र पहाडको कछाड खण्डमा स्थायी रूपले बसोवास गरी परम्परागत जातीय व्यवसायको रूपमा माटाका भाँडावर्तन बनाएर जीविकोपार्जन गर्ने कुमाल जातिको व्यक्तिहरूले मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने भाषालाई कुमाल भाषा भनिन्छ । नेपाली भाषा र अन्य भाषा भएका जातिहरूसँग भाषिक सम्पर्क गर्दा कुमाल समुदायले नेपाली भाषाको

माध्यम अपनाए पनि भाषिक क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने कुमालहरूले आफ्नो घर व्यवहारमा कुमाल भाषा नै बोल्ने गर्छन् । कतिपय जिल्लाका कुमाल गाँउहरूमा कुमाल भाषा बोल्ने पुरानो पीडिका बुढापाकाहरू हराउँदै जाने र नयाँ पीडिका युवाहरूले कुमाल भाषा प्रयोग नगरी नेपाली भाषा बोल्दै जाने गरेकाले कुमाल भाषा लोप भइसकेको छ । नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार कुमाल जातिको जनसंख्याको अनुपातमा १० प्रतिशत मात्र कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले कुमाल भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले धेरै जिल्लाहरूमा कुमाल भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गरे तापनि यस शोधकार्यमा क्षेत्रगत अध्ययन गरी पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लामा स्थायी रूपले बसोवास गर्ने कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन गरिएको छ । पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लाका कुमाल गाँउहरूमा कुमाल भाषा सामाजिक व्यवहारमा प्रशस्तै प्रयोग गरेको पाइन्छ । कुमाल भाषा नेपालमा बोलिने आधुनिक आर्यभाषाकै पंक्तिमा पर्दछ । यस भाषाको आफ्नै अस्तित्व र पहिचान रहेको छ । धेरै जसो जिल्लाका कुमालहरूले आफ्नो भाषा बिसेर नेपाली भाषा बोल्न थालेको भए पनि कतिपय ठाँउहरूमा कुमाल जातिको भाषिक समाजमा कुमाल भाषाको अस्तित्व जीवितै छ ।

कुमाल भाषा व्यावहारिक लोक जीवनमा कथ्य भाषाको रूपमा मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ । हालसम्म कुमाल भाषाको माध्यमबाट लेख, रचना वा भाषाको व्याकरण सम्बन्धी अध्ययन भएको छैन । हिरामणि शर्मा पौडेलले लघु-शोधप्रबन्ध **कुमाल भाषाको अध्ययन** (वि.स.२०४३) मा नेपाली भाषाको माध्यमबाट कुमाल जाति र भाषाको क्षेत्रगत अध्ययन गर्ने क्रममा कुमाल भाषा र केही आधुनिक आर्यभाषाहरूसँग भाषिक सर्म्पक कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक स्वरूप र कुमाल भाषाको शब्द संकलन गरेका छन् । कुमाल भाषाको व्याकरण व्यवस्था आफ्नै किसिमका भाषिक संरचना शैली र उत्पादन तत्त्वहरू क्रियाशिल छन् । नेपालमा बोलिने अल्पसंख्यक जातिका आधुनिक आर्यभाषाहरूका लहरमा कुमाल भाषाको पनि स्वतन्त्र अस्तित्व रहेको छ ।

प्रत्येक भाषाका आ-आफ्नै भाषिक विशेषताहरू रहेका हुन्छन् । यसका साथै भाषाका व्याकरणात्मक व्यवस्था मूल रूपमा रहेका हुन्छन् । सामान्यतः भाषाका वर्ण, व्याकरण, शब्द र अर्थका तहमा वेग्ला-वेग्लै व्यवस्था रहेको हुन्छ । वेग्ला-वेग्लै व्यवस्था भए तापनि संसारका विभिन्न भाषाका व्याकरणमा केही समानता हुन्छन् भने धेरै मात्रामा असमानता पाइन्छ । मूल रूपमा शुद्ध स्तरीय र मानक रूप प्रदान गरी व्यवस्थित गराउने महत्त्वपूर्ण अङ्ग व्याकरण हो । भाषा व्याकरण अन्तर्गत अनेक पक्षहरू रहेका हुन्छन् । ती मध्ये व्याकरणात्मक कोटिको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । भाषाको व्याकरणिक कोटि भित्र लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, कारक, आदर र ध्रुवीयता पर्दछन् । यिनै व्याकरणिक कोटिहरूको अध्ययन गर्दै नेपाली भाषा र कुमाल भाषामा देखा परेका भिन्न-भिन्न तत्त्वहरूको निरूपण गर्नु शोधकार्यको विषय रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य भाषिक सन्दर्भमा हेर्दा कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यस्ता कार्यले लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको भाषा, संस्कृति र जातिको संरक्षणमा आंशिक मात्रामा भए पनि सहयोग पुऱ्याउनेछ, भन्ने उद्देश्यले नेपाली भाषासँग कुमाल भाषाको तुलनात्मक

अध्ययन गरिएको छ । यस शोधकार्यले कुमाल भाषाको अस्तित्व र पहिचानका लागि सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

कुमाल भाषा आदिवासी जनजातिका समुदायले बाल्ने भाषाहरू मध्ये कुमाल जातिको वक्ताले बोल्ने भाषा हो । यो भाषा सामान्य अध्ययन र व्यावहारिक बोलचालको माध्यमबाट सीमित मात्रामा बोल्ने वक्ता भए पनि हालसम्म तुलनात्मक रूपमा यसको अध्ययन भएको छैन । यस शोधकार्यमा नेपाली भाषाको सापेक्षतामा रहेर कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको पहिचान गरिएको छ ।

यस शोधकार्यको मुख्य समस्या यस प्रकार रहेको छ ।

- (क) नेपाली भाषा र कुमाल भाषाको स्रोत, बनोट र सामाजिक भूमिका कस्तो छ ?
- (ख) दुवै भाषाका व्याकरणात्मक शब्दवर्गबीच के कस्तो समानता र भिन्नता पाइन्छ ?
- (ग) दुवै भाषाका नामिक पदका व्याकरणात्मक कोटिबीच के कस्तो समानता र भिन्नता पाइन्छ ?
- (घ) दुवै भाषाका क्रियापदका व्याकरणात्मक कोटिबीच के कस्तो समानता र भिन्नता पाइन्छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य दुई भाषाबीचको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा दुवै भाषाको व्याकरणात्मक कोटिहरूको अवस्था, स्थिति र स्वरूप के-कस्तो छ भनी अध्ययन गर्नु शोध कार्यको उद्देश्य रहेको छ ।

यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य यस प्रकार रहेको छ ।

- (क) नेपाली भाषा र कुमाल भाषाको स्रोत, बनोट र सामाजिक भूमिका स्पष्ट पार्नु,
- (ख) दुवै भाषाका व्याकरणात्मक शब्दवर्गबीच समानता र भिन्नता देखाउनु,
- (ग) दुवै भाषाका नामिक पदका व्याकरणात्मक कोटिको समानता र भिन्नता देखाउनु र
- (घ) दुवै भाषाका क्रियापदका व्याकरणात्मक कोटिको समानता र भिन्नता देखाउनु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

यस शोधकार्यमा नेपाली भाषा र कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । नेपाली भाषाको सन्दर्भमा यस अघिनै प्रशस्तै कार्य भइसकेको भए तापनि केहि महत्वपूर्ण नेपाली भाषा व्याकरण र कुमाल भाषाको व्याकरण सम्बन्धी पूर्वकार्यको समीक्षा गरिएको छ ।

चुडामणि बन्धुको **भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय** (२०५३) पुस्तकमा संस्कृत व्याकरण परम्परा, पाश्चात्य परम्परागत व्याकरण तथा ऐतिहासिक तुलनात्मक भाषाशास्त्र, संरचना भाषाविज्ञान, रूपार्थपरक व्याकरण, स्तरीकरण व्याकरण, व्यवस्थापरक प्रकार्यपरक व्याकरण, रूपान्तरण व्याकरण, कारक व्याकरणलगायत नेपाली भाषा व्याकरणको गहिरो अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

देवीप्रसाद गौतमको **नेपाली भाषा परिचय** (२०४९) पुस्तकमा भाषाको परिचय, परिभाषा, भाषिक व्यवस्था, विशेषता, नेपाली भाषाको उद्भव, विकास, इतिहास, भाषाको ध्वनितत्त्व, ध्वनिपरिवर्तन, अर्थपरिवर्तन, सञ्चार, प्रसारण, प्रकाशन तथा शैक्षिक माध्यमको भाषा, सम्पर्क भाषा, राष्ट्रभाषा, नेपाली भाषाका भाषिकाहरूलगायत नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषा परिवारका भाषाहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

देवीप्रसाद गौतम र प्रेमप्रसाद चौलागाईंको **भाषाविज्ञान** (२०६७) पुस्तकमा भाषा र भाषाविज्ञान, ध्वनिविज्ञान, रूपविज्ञान, अर्थविज्ञान, ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक भाषाविज्ञान, समाज भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा व्याकरणको गहिरो अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

हेमाङ्गराज अधिकारीको **समसामयिक नेपाली व्याकरण** (२०४९) पुस्तकमा नेपाली भाषाको वर्ण व्यवस्था, शब्दवर्ग, सङ्गति, क्रिया, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, क्रियापदको रूपायनलगायत नेपाली भाषा व्याकरणका कोटिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

ब्रतराज आचार्यको **पूर्वीय तथा पाश्चात्य भाषिक चिन्तन** (२०७२) पुस्तकमा पूर्वीय भाषिक चिन्तन, पाश्चात्य भाषिक चिन्तन, ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको प्रारम्भिक चरण, नव्य वैयाकरण भाषिक चिन्तनको अध्ययन गर्ने क्रममा नेपाली भाषाको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

अच्युतशरण अर्याल, विश्वनाथ भण्डारी, धनप्रसाद सुवेदी र यादेवी ढकालको संयुक्त पुस्तक **भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय र सिद्धान्त** (२०७०)मा भाषिक चिन्तनको पूर्वीय परम्परा, ऐतिहासिक भाषाविज्ञान, व्यवस्थापरक भाषाविज्ञान र नेपाली भाषाको कारक व्याकरणको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

हिरामणि शर्मा पौडेलले लघु-शोधप्रबन्ध **कुमाल भाषाको अध्ययन** (२०४३)मा नेपाली भाषाको माध्यमबाट कुमाल जाति र भाषाको क्षेत्रगत अध्ययन गर्ने क्रममा कुमाल भाषा र केही आधुनिक आर्यभाषाहरूसँग भाषिक सम्पर्क कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक स्वरूप र कुमाल भाषाको शब्द सङ्कलन गरेका छन् ।

हिरामणि शर्मा पौडेलले **बोटे भाषाको अध्ययन** (२०४२) पुस्तकमा कुमाल भाषाका केही शब्द र वाक्यको उल्लेख गर्दै बोटे भाषा र कुमाल भाषा बीचको भाषिक सामञ्जस्यता दर्शाएका छन् ।

बाघवीर मुखिया (कुमाल)ले **कुमाल समाजको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक तथा विविध विषयको अध्ययन** (२०६८) मा कुमाल जातिको परिचय, सामाजिक अवस्था र सांस्कृतिक विशेषताहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा कुमाल भाषाको सामान्य परिचय दिएका छन् ।

डोरबहादुर विष्टले **पिपुल अफ नेपाल** (ई.१९८०) र **सबै जातको फूलबारी** (२०३०) दुवै पुस्तकमा माटाका भाडावर्तन बनाउने कुमाल जातिको सामान्य चर्चा गरेका छन् । उनले कुमाल भाषालाई तिब्बर्मेली भाषा मानेर कुमाल समुदाय तिब्बर्मेली परिवारकै भाषा बोल्छन् भनेका छन् ।

बालकृष्ण पोखरेलले **राष्ट्रभाषा** (२०३१) पुस्तकमा कुमाल भाषालाई अर्धमागधी शाखाको भाषा मानेर आधुनिक आर्यभाषाको पारिवारिक वर्गीकरणका क्रममा कुमाल भाषाको स्थिति दर्शाएका छन् ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

नेपाली भाषाको प्रभावमा कुमाल भाषालगायत राष्ट्रभाषाका रूपमा रहेका मातृभाषाहरूको अस्तित्व सङ्कटमा पर्दै गएको अवस्थामा कुमाल भाषाको संरक्षण तथा संवर्द्धनका निम्ति केही हदसम्म यस अध्ययनले टेवा पुऱ्याउने छ । यस अध्ययनले शोधकार्यको औचित्य स्पष्ट पार्दछ । यस अध्ययनले अन्य भाषाको वक्ताहरूलाई कुमाल भाषाको व्यवस्था, विशेषता, भाषिक स्वरूप, भाषिक संरचना आदि प्रक्रियाको ज्ञान गराउन मद्दत गर्दछ । जसले गर्दा कुमाल भाषा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने वक्ताहरूबीच परिचित हुने अवसर प्राप्त हुनेछ । यस तथ्यले अध्ययनको औचित्यलाई थप पुष्टि गर्दछ । हालसम्म कुमाल भाषाको व्याकरण सम्बन्धी अध्ययन नभएकाले नेपाली भाषा र कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक कोटिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा आफैमा औचित्यपूर्ण सावित भएको छ । भाषाको व्याकरणिक पक्षको अध्ययन गर्नु त्यस भाषाको लागि आफैमा औचित्यपूर्ण मानिन्छ । यस अध्ययनले कुमाल भाषा भावी खोज-अनुसन्धानकर्ताका लागि सामग्री उपलब्ध गराउने भएकोले आफैमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कुमाल भाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि यो शोधकार्य महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

१.७ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

नेपालको २१ जिल्लामा स्थायी रूपमा बसोवास गर्ने कुमालहरूले मातृभाषाको रूपमा कुमाल भाषालाई प्रयोग गरेको तथ्याङ्कमा उल्लेख गरिएको छ । पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची, कपिलवस्तु, रूपन्देही, नवलपरासी, धादिङ, चितवन, नुवाकोट, गोरखा, भ्र्पा, बाग्लुङ आदि जिल्लामा सबैभन्दा बढी कुमाल भाषा बोल्ने वक्ताहरू बसोवास गर्छन् । कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले धेरै जिल्लामा कुमाल भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गरे तापनि यस शोधकार्यमा क्षेत्रगत अध्ययन गरी पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लामा स्थायी रूपले बसोवास गर्ने कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने कुमाल भाषालाई आधार मानेर व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिहरू लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, कारक, आदर र ध्रुवीयताका आधारमा कुमाल भाषासँग तुलना गरी दुवै भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूबीच समानता र भिन्नता देखाइएको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

यस शोधकार्यमा सामग्री सङ्कलन गर्दा क्षेत्रीय र पुस्तकालयीय दुवै विधिको उपयोग गरिएको छ । शब्दको विश्लेषणका निम्ति आवश्यक सैद्धान्तिक ज्ञानका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग र शब्द सङ्कलनका लागि क्षेत्रीय अध्ययन गरिएको छ । पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा छरिएर रहेका कुमालहरूले व्यावहारिक जीवनमा मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने कुमाल भाषाका वक्तालाई मुख्य आधार बनाएर अध्ययन गरिएको छ । अन्तरवार्ता र छलफल विधिको समेत प्रयोग गरी मौखिक वक्ताको रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्य विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सङ्कलित सामग्रीलाई मूलतः विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली र कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको प्रक्रियालाई तुलना गर्न तुलनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । साथै दुवै भाषाको सामान्य परिचय दिने क्रममा ऐतिहासिक विधि र तुलनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ ।

पहिलो परिच्छेद - शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद - नेपाली र कुमाल भाषाको सामान्य परिचय

तेस्रो परिच्छेद - नेपाली र कुमाल भाषाका व्याकरणात्मक शब्दवर्ग

चौथो परिच्छेद - नेपाली र कुमाल भाषाका नामिक पदको व्याकरणात्मक कोटिको तुलना

पाँचौँ परिच्छेद - नेपाली र कुमाल भाषाका क्रियापदका व्याकरणात्मक कोटिको तुलना

छैटौँ परिच्छेद - सारांश तथा निष्कर्ष

अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थसूची राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

नेपाली भाषा र कुमाल भाषाको सामान्य परिचय

२.१ नेपाली भाषाको सामान्य परिचय

नेपाली भाषा भारोपेली भाषा परिवारको शतम् वर्ग अन्तर्गत पर्ने आर्य इरानेली भारतेली उप-शाखामा पर्दछ। आधुनिक आर्य भाषाका रूपमा नेपाली भाषा संस्कृत, खस प्राकृत र खस अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको हो। सम्बन्ध तत्त्व एवं अर्थ तत्त्वको आधारमा यो भाषा शिल्प योगात्मक प्रशाखा भित्र पर्ने वहिर्मुखी अन्तर्गतको वियोगान्त स्वरूपको भाषा हो।^१

नेपाली भाषा विभिन्न भाषा भाषिका भएका नेपालीहरू बीच सर्पक भाषा पनि हो। नेपाल, भारत, बर्मा, हङ्कङ्गलगायतका विश्वका विभिन्न ठाउँमा लगभग चार करोड वक्ताहरूले व्यवहार गर्ने नेपाली भाषा एउटा उर्ध्वगामी भाषा हो। यसले संवैधानिक तथा व्यावहारिक रूपमा सरकारी कामकाजको भाषाको साथै आमसञ्चारको माध्यम भाषाको रूपमा मान्यता पाएको छ। नेपाली भाषाले भारतको संविधानको आठौँ अनुसूचीमा समावेश भई भारतको राष्ट्रिय भाषाको रूपमा सम्मान प्राप्त गरेको छ। त्यसैले नेपाली भाषा साहित्य र वाङ्मयका दृष्टिले ज्यादै सम्पन्न भाषा हो।

२.१.१ नेपाली भाषाको उद्भव र विकास

भारोपेली भाषा परिवार अन्तर्गत शतम् वर्गको आर्य इरानेली शाखाको भारतेली उप-शाखामा पर्ने नेपाली भाषा संस्कृत, खस प्राकृत, खस अपभ्रंश भाषाबाट विकसित भएको हो। यस भाषा अपभ्रंश भाषाबाट आधुनिक आर्यभाषाहरूको जन्म काल वि.सं.१०५७ तिर निर्धारण गरिएको हुँदा अन्य आधुनिक आर्यभाषा सरह यसको उत्पत्ति र आरम्भ भएकोले उक्त समय देखि मान्नु पर्ने देखिन्छ।^२

नेपालको हिमाली क्षेत्रको पश्चिमी भेग तथा पश्चिमी नेपालको पुराना जाति खसहरूको आधारमा नेपाली भाषालाई खसभाषा भनिन्थ्यो। खस भाषाले अहिले पनि नेपाली भाषालाई जनाउँछ। यो भाषालाई विकसित भाषा भनी तीन भेद वा भाषिकाहरू केन्द्रीय खस भाषिका, पश्चिमी खस भाषिका र पूर्वी खस भाषिका हुँदै विकसित हुने क्रममा नेपाली भाषा पूर्वीय खस भाषाबाट उत्पत्ति भएको हो। खस राज्यका संस्थापक नागराज हुन्। उनी स्वयं खस भएकाले कर्णाली प्रदेशमा खसभाषी समुदायको बहुलता भएकाले उनले पूर्वीय खस भाषिकाले नेपालीलाई ग्रहण गरेको र राजभाषा तुल्याई टेवा दिएको पाइन्छ।^३ उनले कर्णाली प्रदेशअन्तर्गत पर्ने सिञ्जालाई राजधानी बनाएका थिए। यी तथ्यहरूका आधारमा नेपाली भाषाको उद्गम वा उत्पत्ति कर्णाली प्रदेशको सिञ्जालाई मानिएको छ।

पृथ्वीनारायण शाहबाट नेपालको एकीकरण भएपछि नेपालीहरू गोर्खाली नामले प्रसिद्ध भए र उनीहरूको भाषालाई गोर्खाली भाषा भनियो। भाषाको रूपमा गोर्खाली नामले राजकीय मान्यता

^१ प्रा. मोहनराज शर्मा र डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, आधुनिक भाषाविज्ञान, (काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६०), पृ. २३६।

^२ डा. दयाराम श्रेष्ठ र प्रा. मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, (सातौँ संस्करण, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०६४), पृ. ४।

^३ ऐजन्, पृ. ४।

पाएपछि यस नामको व्यापक प्रयोग हुन थाल्यो । शक्तिवल्लभ अर्ज्यालले यसलाई लोकभाषा र विद्यापतिले राजभाषा भनेका छन् । जयपृथ्वी बहादुर सिंहले यसलाई प्राकृत भाषा भनेका छन् ।^४ नेपालमा यस भाषा बाहेक अनेक भाषा भएता पनि अधिकांश जनताले बोल्ने भाषा भएकोले यसलाई नेपाली भाषा भनिएको पाइन्छ ।

वास्तवमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति स्थल कर्णाली अञ्चलको सिञ्जा क्षेत्र हो । यो क्षेत्र खस भाषाको केन्द्रस्थल हो । खस भाषाबाट विकसित भएकोले प्रारम्भमा नेपालीलाई पनि खस भाषाकै नाम दिइएको पाइन्छ । सुरूमा सामान्य बोलचालको लागि प्रयोग भएको खस भाषालाई एघारौँ शताब्दीका नागराजले खस भाषाको स्थापना गरेर राज्यभाषा र सम्पर्क भाषाको मान्यता प्रदान गरेपछि यस भाषाले व्यापक र विकसित हुने मौका प्राप्त गरेको देखिन्छ ।^५

नेपाली भाषा व्यावहारिक रूपमा कथ्य भाषामा रहेको खस भाषाबाट विकसित हुने क्रममा यसको प्रथम लिखित रूप नागराजको छैटौँ पुस्ताका खस सम्राट अशोक चल्लको नेपालीमा लेखिएको १३१२ को ताम्रपत्रमा अशोक चल्लको प्रशासन सम्बन्धी कुराहरू **हाम्रा आली अटली अटल करी अक्र्या छ**^६ रहेको छ । भाषा शास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले नेपाली भाषाको विकासको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरेका छ ।

१. प्राचीनकाल - एघारौँ- सोह्रौँ शताब्दीसम्म

२. मध्यकाल - सोह्रौँ - उन्नाइसौँ शताब्दीसम्म

३. आधुनिककाल - बीसौँ शताब्दीदेखि हालसम्म ।

नेपालको संविधान २०७२ अनुसार देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा भनिएको छ । नेपाली भाषा वर्तमान समयमा आमसञ्चार, पठनपाठन, सरकारी कामकाज र विभिन्न भाषाभाषीहरूबीच सम्पर्क भाषाको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार माध्यम लन्डनबाट प्रसारित हुने **बी.बी.सी.**सेवाले समेत नेपाली भाषामा समाचार प्रसारण गर्नुले पनि यसको महत्त्व भन्ने उच्च देखिन्छ । अतः नेपालको राष्ट्रभाषा, अधिकांश नेपालीको मातृभाषा, सम्पर्क भाषा र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग भएकाले यसको महत्त्व उच्च रहेको छ ।

२.१.२ नेपाली भाषाको भौगोलिक विस्तार र भाषिका

लगभग ४५ प्रतिशत नेपालीहरूको मातृभाषा र हरेक जातिका नेपालीहरूबीच सम्पर्क तथा माध्यम भाषाका रूपमा नेपाली भाषा नेपाल लगायत भारतका दार्जिलिङ, सिक्किम, आसाम आदि ठाउँहरूमा बोलिन्छ । नेपाल र भारतका यी ठाउँका अतिरिक्त बर्मा र हङ्कङ्सम्म पनि नेपाली भाषाको विस्तार रहेको छ । यति व्यापक भौगोलिक आयतन भित्र फैलिएको यस भाषाको नेपाल भित्र विभिन्न भाषिका तथा उपभाषिकाहरू पाइन्छन् । यस भाषाका भाषिकाहरू निर्धारणका सम्बन्धमा सबै

^४ प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, **भाषाविज्ञान**, (काठमाडौँ : साभ्ना प्रकाशन, २०४८), पृ. १-२ ।

^५ प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम र प्रेमप्रसाद चौलागाई, **भाषाविज्ञान**, (काठमाडौँ : पाठ्य सामग्री पसल, जामे मार्केट, २०६७), पृ. ३७६ ।

^६ ऐजन्, पृ. ३७७ ।

भाषाविद्हरूको मतैक्य नभए पनि अध्ययनका दृष्टिले बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका निर्धारणलाई अधिकांश अध्येताले स्वीकारेको पाइन्छ । यस अन्तर्गत पाँच भाषिकाहरू - पुर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा, परपच्छिमा र तिनका उपभाषिकाहरू रहेका छन् ।^९

(क) **पुर्वेली** : नेपाली भाषिकाहरूमा सबै भन्दा विस्तार भएको भाषिका पुर्वेली वर्ग हो । यो वर्ग पश्चिम दैलेख, जाजरकोट, र सल्यानदेखि पुर्वमा मोरङ-भापा हुँदै दार्जिलिङ, सिक्किम, आसाम र बर्मासम्म फैलिएको छ । यो पुर्वेली भाषिका वा वर्ग आधुनिक नेपाली साहित्यको माध्यम हुनुको साथै सम्पूर्ण नेपाली जातिको साझा माध्यम भाषा समेत हुन पुगेको छ । यस वर्गले विशाल सेरोफरोलाई ओगटेर पनि स्थानीय उपभेदहरू त्यति स्पष्ट छैनन् । पुर्वेली वर्गका उपभाषाहरूलाई खसनी, पर्वती र गोर्खाली गरी तीन भौगोलिक रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(ख) **माझाली** : माझाली वर्ग केन्द्रीय भाषिकाहरूको समूह हो । यो वर्ग मुख्य रूपले कर्णाली अञ्चलमा बोलिन्छ । प्राचीनकाल देखि खस जातिको क्रीडाभूमिको रूपमा रहेकोले यसका अनेकौँ उपभाषिकाहरू छन् । यस वर्गको विस्तार पश्चिममा कर्णाली नदीसम्म र उत्तरमा हुम्ला हुँदै महाकाली अञ्चलको सीमासम्म भएको पाइन्छ । डोल्पा जिल्ला र भेरी भेगका इलाकाहरूमा पनि माझाली भाषिका बोलिन्छ । यसलाई जुम्ली भाषिका पनि भन्ने गरिन्छ । माझाली वर्गका असिदराली, तिब्राकोटी, हुम्ली र रासकोटी गरी चार उपभाषिकाहरू रहेका छन् ।

(ग) **ओरपच्छिमा** : ओरपच्छिमा वर्गअन्तर्गत बझाङ, बाजुरा, अछामका भाषिकाहरू पर्दछन् । यो वर्ग डोटीको चौखुट्या पर्वत देखि पुर्वका भागमा फैलिएको छ । मोटामोटी रूपमा यसअन्तर्गत अछामी, बझाङ्गी र बाजुराली उपभाषिकाहरू पर्दछन् । अछामीमा पहलमानसिंह स्वारले केही ग्रन्थ रचना गरेको उल्लेख भए तापनि प्रकाशनमा आएको भेटिँदैन । यस्तै बझाङ्गी थरला निवासी ज्योतिप्रसाद जोशीद्वारा रचित **भृगुडिया गणेश कुमारको मिलाप** अप्रकाशित काव्य फेला परे तापनि बाजुरालीमा कुनै उल्लेख्य साहित्य रचना भएको पाइँदैन ।

(घ) **मझपच्छिमा** : मझपच्छिमा वर्गका भाषिकाहरू विशेष गरेर डोटी र डडेलधुरातिर बोलिन्छ । यस वर्गका उपभाषिकाहरू डोटेली, डडेलधुराली र डुम्राकोटी हुन् । यस वर्गका उपभाषिकाहरू धेरै परपच्छिमा वर्ग र थोरै माझाली वर्गसँग मेल खान्छन् ।

(ङ) **परपच्छिमा** : परपच्छिमा वर्गअन्तर्गत महाकाली अञ्चलका मल्लोसोराङ, बैतडी, दुहुँ, मार्मा, लेकम, चुहाङ्गड, पुचौडी इत्यादि इलाकामा बोलिने उपभाषिकाहरू पर्दछन् । यस वर्गका दुई उल्लेखनीय लक्षण कर्मणी प्रयोग र व्याकरणात्मक लिङ्ग विधान हुन् ।

नेपाली भाषाको भौगोलिक विस्तार गर्ने क्रममा देवीप्रसाद गौतमको **नेपाली भाषा परिचय** पुस्तकमा नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको मानचित्रसहित पुर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा र परपच्छिमा गरी पाँच भाषिकाको विशेषताहरू उल्लेख गरिएको छ ।^{१०}

^९ प्रा. मोहनराज शर्मा र डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. २१-२९ ।

^{१०} देवीप्रसाद गौतम, **नेपाली भाषा परिचय**, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०४९), पृ. ११७-१२८ ।

२.१.३ नेपाली भाषाको संरचनात्मक विशेषता

नेपाली भाषा आधुनिक आर्यभाषासह ब्राह्मी लिपिबाट विकसित देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ। यो लिपि बायाँतिरबाट क्रमशः दायाँतिर लेखिँदै जाने लिपि हो। नेपाली भाषा ब्राह्मी लिपिबाट देवनागरी लिपिमा लेखिने यस भाषाका पनि आफ्नै संरचनात्मक विशेषताहरू रहेका हुन्छन्। नेपाली भाषाका उक्त विशेषतालाई ध्वनितत्त्व, रूपतत्त्व र वाक्यतत्त्वका आधारमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

(क) **ध्वनितत्त्व:** नेपाली भाषाको परम्परागत वर्णमालामा १५ ओटा स्वरवर्णहरू र ३६ ओटा व्यञ्जनवर्णहरू रहेका छन् तर ती सबै वर्तमान कथ्य भाषामा सुरक्षित रहन सकेका छैनन्।^९ हाल प्रचलनमा रहेका नेपाली कथ्य स्वर र व्यञ्जनवर्णहरू निम्नानुसार छन्।

स्वरवर्णहरू

	अग्र/अगोलित	मध्य	पश्च/गोलित
उच्च	इ		उ
उच्च मध्य	ए		ओ
निम्न मध्य			अ
निम्न		आ	

^९ बालकृष्ण पोखरेल, **राष्ट्रभाषा**, (दसौँ संस्करण, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५५), पृ. १४७।

व्यञ्जन वर्णहरू

स्थान/प्रयत्न	ओष्ठ्य		दन्त्य		वर्त्स		तालु		कण्ठ		स्वरयन्त्रमुख		
	अघोष	सघोष	अघोष	सघोष	अघोष	सघोष	अघोष	सघोष	अघोष	सघोष	अघोष	सघोष	
स्पर्श	अ.प्रा.	प्	ब्			ट्	ड्			क्	ग्		
	म.प्रा.	फ्	भ्			ठ्	ड्			ख्	घ्		
स्पर्शसङ्घर्षी	अ.प्रा.					च्	ज्						
	म.प्रा.					छ्	भ्						
नासिका	अ.प्रा.	म्					न्			ङ्			
	म.प्रा.												
सङ्घर्षी	अ.प्रा.												
	म.प्रा.					स्							ह्
कम्पित	अ.प्रा.						र्						
	म.प्रा.												
पाशिवक्	अ.प्रा.						ल्						
	म.प्रा.												
अर्धस्वर	अ.प्रा.		व्						य्				
	म.प्रा.												

(ख) रूपतत्त्वः नेपाली भाषामा बद्ध र मुक्त, व्युत्पन्न र अव्युत्पन्न, पूर्व र पश्च तथा संपृक्त र असंपृक्त रूपहरू पाइन्छन् । जस्तै: नेपाली शब्दमा नेपाल मुक्त तथा अव्युत्पन्न रूप हो भने ई बद्ध तथा व्युत्पन्न रूप हो । त्यस्तै खायो शब्दमा खा ले एउटा मात्र अर्थ व्यक्त गर्ने हुनाले असंपृक्त र यो ले (भूतकाल, एकवचन, तृतीय पुरुष र पुलिङ्ग) व्यक्त गरेकाले यो संपृक्त रूप हो । यस्ता विभिन्न प्रकारका रूपहरूको सार्थक योगबाट नेपाली भाषामा शब्दनिर्माण हुने व्यवस्था छ ।

(ग) वाक्यतत्त्वः नेपाली भाषा क्रियाप्रधान भाषा हो, किनभने वाक्य पूरा हुन एउटा क्रियापद चाहिन्छ । वाक्य पूरा हुनका लागि पनि एउटा समापिका क्रियाको आवश्यकता पर्दछ । नेपाली भाषा सङ्गतिप्रधान भाषा हो । यसमा कर्ताले लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिका आधारमा क्रिया सङ्गति कायम हुन्छ । नेपाली भाषामा कर्ता, कर्म र क्रियाको क्रम रहेको पदक्रमको व्यवस्था हुन्छ । त्यस्तै नामपदमा विभिन्न विभक्ति चिन्ह, नामयोगी जोडिने र मुख्य क्रियामा सहायक क्रिया जोडिने व्यवस्था हुन्छ ।

२.१.४ नेपाली भाषाको सामाजिक भूमिका

नेपाल बहुभाषिक मूलुक भएर पनि समाजमा नेपाली भाषाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस भाषाको भूमिकालाई निम्न शीर्षकहरूमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

(क) सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा नेपाली भाषा: नेपालमा विभिन्न भाषा बोलिने भए तापनि सरकारी कामकाजको लागि नेपाली भाषा इतरका भाषा हालसम्म प्रयोग गरिएको छैन । नेपाली भाषालाई नेपालको संविधान २०७२ को भाग १ धारा ७ (१) मा देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली

भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ^{१०} भनिएको छ । यसर्थ सरकारी अभिलेखको लागि पनि नेपाली भाषा नै प्रयोग हुन्छ । त्यस्तै नेपाली भाषालाई नै राज्यले सरकारी सञ्चार माध्यम तथा शिक्षा आदान-प्रदानको क्षेत्रमा पनि प्रयोग हुने व्यवस्था गरेको छ ।

(ख) **माध्यम भाषाका रूपमा नेपाली भाषा:** नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूबीच आपसी बोधगम्यता नहुने भएकोले सबै भाषाभाषी वक्ताहरू नेपाली भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दछन् । शिक्षा, सञ्चार आदि क्षेत्रमा पनि नेपाली भाषालाई नै माध्यम बनाइएको छ । यसरी सरकारी तथा निजी शिक्षा एवं सञ्चारको क्षेत्रमा पठनपाठन, प्रकाशन तथा प्रसारणको माध्यम भाषाको रूपमा नेपाली भाषाको उच्च स्थान रहेको छ ।

(ग) **सम्पर्क भाषाको रूपमा नेपाली भाषा:** नेपालका विविध भाषाभाषीहरूबीच आपसमा कुराकानी गर्दा आ-आफ्नो भाषा प्रयोग गरेको खण्डमा बोधगम्यताको अभाव रहन्छ । तसर्थ उनीहरूले आपसमा विचार तथा व्यवहार आदान-प्रदान गर्न नेपाली भाषालाई सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गर्दछन् । अन्य भाषाले नेपालीको सट्टामा यसरी सम्पर्क भाषाको भूमिका पूरा गरेको देखिँदैन । कुनै निश्चित समुदायमा कुनै-कुनै भाषाले सम्पर्क भाषाको काम गरे तापनि सबै भाषाभाषीहरूबीचमा सम्पर्क भाषाका रूपमा भने नेपाली भाषा नै प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

(घ) **सञ्चार माध्यमको रूपमा नेपाली भाषा:** नेपाली भाषालाई सरकारी सञ्चार माध्यम, सामुदायिक सञ्चार माध्यम र व्यावहारिक शिक्षा आदान-प्रदानका क्षेत्रमा पनि नेपाली भाषा प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसैगरी विभिन्न पत्र-पत्रिकामा समाचार, लेख, रचनाहरू नेपाली भाषामा प्रकाशित हुन्छ । एफ्.एम., रेडियो आदि श्रव्य सञ्चार माध्यम र टेलिभिजन जस्ता श्रव्य-दृश्य सञ्चार माध्यमहरूमा नेपाली भाषामा समाचार र कार्यक्रमहरू प्रसारण हुन्छन् । त्यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार माध्यम **लन्डनबाट** प्रसारित हुने **बी.बी.सी.सेवाले** समेत नेपाली भाषामा समाचार प्रसारण गर्दै आएको छ । नेपाली भाषामा चलचित्र, नाटक, एकाङ्की आदि निर्माण भएका छन् । त्यस्तै नेपाली भाषीहरू जुनठाउँमा रहेपनि आफ्नो पहिचान गराउन र सङ्गठित गर्न नेपाली भाषाको विशेष महत्त्व रहेको हुन्छ ।

२.१.५ नेपाली भाषाको साहित्यिक रूपरेखा

नेपाली लोक साहित्यको लामो परम्परापछि लेख्य साहित्यको आरम्भ भएको पाइन्छ । गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियान सँगसँगै उनको विरता एवं साहसको बयान गर्दै नेपाली साहित्यको सिर्जना गर्न थालेको देखिन्छ । यसै क्रममा वि.सं.१८२६ मा सुवानन्द दासद्वारा रचित **पृथ्वीनारायण शाह** शीर्षकको कविता नेपाली लेख्य साहित्यको प्राप्त प्रथम नमूना मानिन्छ । यस कविता भन्दा पूर्व साहित्य सिर्जना भएको हुन सक्ने सम्भावनालाई ख्याल गर्दै नेपाली साहित्यको रूपरेखा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ । प्राथमिक काल:- प्रारम्भदेखि वि.सं. १९३९ सम्म, माध्यमिक काल:- १९४०-१९७४ सम्म, आधुनिक काल:- वि.सं. १९७५ देखि हालसम्म ।

(क) **प्राथमिक काल:** नेपाली ग्रामीण जीवनमा सुवानन्द दासको कविता प्रकाशनमा आउनु भन्दा धेरै पहिलेदेखि घाँस दाउरा, मेलापात चाडपर्वमा बालुन, सवाई, कर्खा, खाँडो, चाँचरी, भजन जस्ता

^{१०} नेपाल सरकार, नेपालको संविधान, (काठमाडौं) : कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, २०७२, पृ. २ ।

लोकगीत तथा लोकगाथाहरू प्रचलनमा थिए । लिखित साहित्यको प्रथम रचनाका रूपमा हालसम्म स्वीकारिँदै आएको सुवानन्द दासद्वारा लिखित **पृथ्वीनारायण शाह** (१८२६) तिर कविताबाट वीरधाराको सुरुवात भयो । यस धारामा शक्तिबल्लभ अर्ज्याल, उदयानन्द अर्ज्याल, सुन्दरानन्द बाँडा आदि कविहरू देखापरे । त्यसैगरी **महाभारत विराट पर्व** (१८२७) शक्तिबल्लभ अर्ज्यालद्वारा लिखित पहिलो आख्यानात्मक कृति मानिन्छ ।^{११} यसका अतिरिक्त **हितोपदेश मित्रलाभ, तिन आहान, पिनाशको कथा, हास्यकदम्ब** आदि गद्यात्मक कृतिहरू पनि देखापरे । यो समय स्तुतिमा केन्द्रित रचनाहरूको समय हो । यस काललाई वीरस्तुति र भगवानको सगुण र निर्गुण उपासनाको समयावधिको रूपमा चिनिन्छ ।

(ख) **माध्यमिक काल**: नेपाली साहित्यको माध्यमिक काल श्रृङ्गारिक धाराको नामले चिनिन्छ । यस समयावधिमा श्रृङ्गार भावमा आधारित भएर कविता, गजल, खण्डकाव्यहरू रचिए भने तिलस्मी र रोमान्चक कथावस्तु युक्त आख्यानात्मक कृतिहरू रचिएका छन् । यही क्रममा नेपाली साहित्यको प्रकाशनका लागि छापाखाना र मुद्रणको सुरुवात भयो । **गोर्खा भारत जीवन** (१९४३), **सुधा सागर** (१९५५), **गोर्खापत्र** (१९५८), **माधवी** (१९६५), **सुन्दरी** (१९६३) आदि नेपाली पत्रिकाहरूले नेपाली माध्यमिककालीन साहित्यको विकासमा ठूलो भूमिका खेलेका छन् । यस कालमा मोतिराम भट्ट, राजिवलोचन जोशी, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, चक्रपाणि चालिसे आदिका कविता, गीत, गजलहरू मुख्य मानिन्छन् । साथै हरिहर शर्मा, सदाशिव शर्मा, गिरिशवल्लभ जोशी, देविकानन्द खत्री आदिले पनि नेपाली माध्यमिककालीन साहित्यमा योगदान दिएका छन् ।

(ग) **आधुनिक काल**: नेपाली साहित्यमा आधुनिक कालको सुरुवात विविध विधाअनुसार भिन्न-भिन्न रहेको हुन्छ । कवितामा आधुनिक कालको सुरुवात वि.स. १९७५ मा भएको देखिन्छ । नवीन शिल्प-शैली अँगालेर लेखिएका कविताहरू आधुनिक मानिन्छन् । आधुनिक भारतीय भाषाहरूको समकक्षी नेपाली कविता बन्नु, पाश्चात्य धाराहरूको अनुशरण गर्न पुग्नु, राष्ट्रिय चेतनाको स्वर गुञ्जनु आदि प्रवृत्तिहरू पाइएकाले गर्दा नेपाली कविताले आधुनिकता प्राप्त गरेको हो ।^{१२} यसको १०-१५ वर्षको अन्तरालमा नेपाली साहित्यको सबै विधाले आधुनिक कालमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा माधवप्रसाद घिमिरे, बालकृष्ण सम, गोपालप्रसाद रिमाल, मोहन कोइराला, भवानी भिक्षु, पारिजात, ध्रुवचन्द्र गौतम, इन्द्रबहादुर राई, कृष्ण धारावासी आदि आख्यानकार र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, शङ्कर लामिछाने, भैरव अर्ज्याल, श्यामप्रसाद शर्मा आदि निबन्धकार साहित्यकार हुन् ।

नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालमा भक्ति तथा स्तुतिपरक र माध्यमिक कालमा श्रृङ्गारिक साहित्य सिर्जना भएको देखिन्छ । आधुनिक कालको साहित्य प्रवेशसँगै नेपाली साहित्यको विभिन्न विषयवस्तुमा रचना हुन थालेका छन् । यस कालमा परिष्कारवाद, स्वच्छन्दतावाद, प्रयोगवाद, यथार्थवाद, उत्तरआधुनिकतावादको विषयवस्तुलाई केन्द्र बनाइ साहित्य सिर्जना गरिएको पाइन्छ ।

^{११} डा. दयाराम श्रेष्ठ र प्रा. मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, सातौं संस्करण, २०६४), पृ. २९ ।

^{१२} बासुदेव त्रिपाठी, **नेपाली कविता भाग-४**, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६०), पृ. ११३ ।

२.२ कुमाल जातिको सामान्य परिचय

नेपालको तराई, भित्री मधेश, नदीनालाका छेउछाउ, र पहाडका कछाड खण्डमा बसोवास गरी जीवन निर्वाहका निमित्त परम्परागत रूपमा माटाका भाँडावर्तनहरू बनाएर गाउँ-गाउँमा लगेर विक्रि-वितरण गर्ने व्यवसायलाई अँगाल्दै आएको जाति कुमाल जातिको रूपमा प्रख्यात छ।^{१३} आजभोली खेती, किसानी, मजदुरी, ज्यालादारी आदि व्यवसायलाई यिनीहरूले अँगालेको भए तापनि सुरू-सुरूमा माटाका भाँडावर्तन बनाएर विक्रि गर्नु कुमालहरूको प्रमुख व्यवसाय मानिन्छ। यसैका आधारमा जातिगत नामाकरण कुमाल जाति भएको मानिन्छ। माटाका भाँडाहरू बनाउने हुनाले यिनलाई कुमाल जाति भनिएको हो, भने कुमाल शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रियाबाट स्पष्ट हुन्छ।

कुमाल शब्दको उत्पत्ति संस्कृत भाषाको कुम्भकार शब्दबाट गर्न सकिन्छ। जस्तै: सं. कुम्भकार: > प्रा. कुम्हार > कुम्हाल > कुमाल। दयानन्द श्रीवास्तवले कुमाले शब्दको उत्पत्ति कुम्भकार: > कुहार > कुमाले यसरी भएको हो भनी उल्लेख गरेका छन्।^{१४} तर कुहारबाट कुमाल भएको हो भन्ने व्युत्पत्ति गर्दा कुमाल शब्दमा अकस्मात् अल्पप्राण म ध्वनिको आगमन संभव नदेखिने हुँदा कुमाल शब्दको व्युत्पत्ति सं. कुम्भकार > प्रा. कुम्हार > कुम्हाल > कुमाल गर्नु नै बढी युक्तिसङ्गत ठहर्छ। भोजपुरी भाषा वा बोटे भाषामा कुम्हार शब्द अभै प्रचलित छ भने भोजपुरीमा कुमाल शब्दलाई कुम्हार नै भनिन्छ।

संस्कृतमा कु भनेको पृथ्वी अर्थात् माटो हो, को मालनिर्माणं करोति इति कुमालः यो विग्रहअनुसार माटाका भाँडाकुडा बनाउने समुदाय कुमाल हो। वास्तवमा संस्कृत भाषामा माटाका घडालाई कुम्भ र त्यसको निर्माणकर्तालाई कुम्भकार भनिन्छ। प्रारम्भमा जातीय विभाजनको प्रमुख आधार पनि सम्बन्धित व्यक्तिको कार्य वा त्यसले अँगालेको प्रमुख व्यवसायलाई नै मानिन्थ्यो। हिन्दुहरूको कर्मवादी दर्शनका रूपमा बहुचर्चित ग्रन्थ श्रीमत् भगवद्गीतामा चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः^{१५} अर्थात् समाजका व्यक्तिहरूको गुण र तिनले गर्ने कार्यको प्रकृति अनुसार मैले समाजलाई चार वर्णमा विभाजित गरें भन्ने कृष्णको उक्तिबाट पनि यही कुरा प्रमाणित हुन्छ।

डोरबहादुर बिष्टले नदी र खोलाका बेंसी र फाँटहरूमा बसी माटाका भाँडाकुँडा बनाउने जाति कुमालहरू हुन्, यिनीहरू दनुवार, दरै र माभीहरू भन्दा बढी मङ्गोलियन आकृतिका देखिन्छन्,^{१६} भनेका छन्। उनका दृष्टिमा माटाका भाँडावर्तन बनाउने कुमाल जाति प्रायः जसो सँगसँगै रही खेती किसानी गर्ने बरामु, दनुवार, दरै र माभीहरूका छिमेकी जाति हुन्।^{१७} कुमालहरू प्रायः कालो वर्ण, मझौला कद र मङ्गोलियन आकृतिका हुन्छन्। आकार-प्रकारमा यिनीहरू बोटे, माभी र थारूहरूसँग मिल्दाजुल्दा देखिन्छन्। कुमालहरू मगर जाति जस्तै सिधासादा, छलकपट नजानेका, सरल स्वभाव र परिचित भई घुलमिल भएमा मिलनसार हुन्छन्। श्रमजीवी भएकाले यिनीहरू बलियावाङ्गा, हट्टाकट्टा र तन्दुरूस्त नै

^{१३} हीरामणि शर्मा पौडेल, कुमाल भाषाको अध्ययन, (भारत : आर्यभूषण प्रेस, ब्रह्माघाट, वाराणसी, २०४३), पृ. ७।

^{१४} दयानन्द श्रीवास्तव, नेपाली ल्याङ्गोएज इट्स हिस्ट्री एण्ड डेवलपमेण्ट, (भारत : कलकत्ता युनिभर्सिटी, ई. १९६२), पृ. २२।

^{१५} श्रीमद् भगवद्गीता, अध्याय ४, श्लोक १३।

^{१६} डोरबहादुर बिष्ट, पिपुल अफ नेपाल, (काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, चौथो संस्करण, ई. १९८०), पृ. १२८।

^{१७} डोरबहादुर बिष्ट, सबै जातिको फूलबारी, (काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन, २०३०), पृ. १३०।

देखिन्छन् । अशिक्षित तथा अविकसित जनजाति भएको हुँदा नौलो मानिससँग छिटो परिचित हुन सक्दैनन् ।

२.३ कुमाल भाषाको सामान्य परिचय

नेपालको तराई, भित्री मधेश, नदीनालाका छेउछाउ, र पहाडको कछाड खण्डहरूमा स्थायी रूपले बसोवास गरी परम्परागत जातीय व्यवसायको रूपमा माटाका भाँडावर्तनहरू बनाएर जीविकोपार्जन गर्ने कुमाल जातिको भाषालाई कुमाल भाषा भनिन्छ ।^{१८} नेपालको अधिकांश जिल्लाका कुमालहरूले कुमाल भाषा बोल्न बिसिसकेको भए तापनि पाल्पा जिल्लाका रिब्दीकोट गाँउपालिकाको जोगिथुम, रैनादेवी छहरा गाँउपालिकाको मगरान, भुटुक्दी, दमार र छचुवा, तानसेन नगरपालिकाको पोखराथोक, घोरबन्दा, कसेनी र रूप्से आदि गाँउमा मातृभाषाको रूपमा कुमाल भाषा बोल्छन् । गुल्मी जिल्लाको छत्रकोट गाँउपालिकाको मानकोट, खय्याहा, खरिबोट र केवुल आदि गाउँ र अर्घाखाँची जिल्लाको पाणिनी गाँउपालिकाको पाली र देवलचौर, छत्रदेव गाँउपालिकाको बल्कोट र चिदिका, सन्धिखर्क नगरपालिकाको डिभर्ना र बलेवाङ्ग आदि गाँउमा मातृभाषाको रूपमा कुमाल भाषा बोल्छन् । कुमाल भाषाको व्याकरण व्यवस्था आफ्नै किसिमका भाषिक संरचना शैली र उत्पादन तत्त्वहरू क्रियाशिल छन् । नेपालमा बोलिने अल्पसंख्यक जातिका आधुनिक आर्यभाषाहरूका पङ्क्तिमा कुमाल भाषाको पनि स्वतन्त्र अस्तित्व रहेको पाइन्छ ।

कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले नेपाली वा अन्य कुनै मातृभाषा बोल्ने मानिसहरूसँग नेपाली भाषाकै माध्यमबाट विचारहरूको आदान-प्रदान गर्ने भए तापनि आफ्नो भाषिक समाज वा घर व्यावहारमा कुमाल भाषा नै बोल्ने गर्दछन् । कुमाल भाषा नेपालमा बोलिने नेपाली, बोटे, दरै, दनुवारी, माझी, थरुवानी आदि अल्पसंख्यक जातिका आधुनिक आर्य- भाषाकै पङ्क्तिमा पर्दछ । यो भाषा कुमाल जातिको आफ्नै जातीय भाषा हो । **डोरबहादुर विष्ट**ले कुमालहरू स्पष्ट रूपमा तिब्बर्मेली भाषाको प्रयोग गर्छन् भन्दै कुमाल भाषालाई भोट-बर्मेली परिवारका भाषा माने तापनि^{१९} भाषिक संरचना शैलीलाई दृष्टिगत रूपमा हेर्दा यो भाषा भारोपेली भाषा परिवारभित्र पर्दछ ।

बालकृष्ण पोखरेलले नेपालमा बोलिने आधुनिक आर्यभाषाहरूको पारिवारिक वर्गीकरण गर्ने क्रममा कुमाल भाषालाई भारोपेली परिवारको अर्धमागधी शाखाअन्तर्गत राखेका छन् ।^{२०} तर कुमाल भाषाका कालवाची प्रत्ययहरूको संरचना शैली कतिपय अंशमा भोजपुरीसँग मिल्दोजुल्दो भएकाले कुमाल भाषा भारोपेली परिवारको अर्धमागधी शाखासँग भन्दा मागधी शाखासँग बढी सम्बन्धित रहेको प्रतीत हुन्छ । वास्तवमा कुमाल भाषा मागधेली भाषाको शाखाकै सन्तान हुनसक्छ । कुमालहरू पछि थारू जातिको समुदायमा घुलमिल भएकाले कतिपय थारू भाषाका शब्दहरू कुमाल भाषामा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

^{१८} हीरामणि शर्मा पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ३२ ।

^{१९} डोरबहादुर विष्ट, पूर्ववत्, पृ. १२६ ।

^{२०} बालकृष्ण पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. ७७ ।

२.३.१ कुमाल भाषाको उद्भव र विकास

आधुनिक आर्यभाषाहरूमध्ये भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत कुमाल भाषा पनि पर्दछ । यो भाषा कुमाल जातिले मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने भाषा हो । कुमाल भाषाको उद्भव कसरी, कहाँ र कुन अपभ्रंशबाट भएको हो भन्ने भाषाका अध्येताहरूबीच एकमत पाइँदैन । कुमाल भाषा नेपाली, बोटे, दरै, दनुवारी, माभी, थरुवानी आदि भाषासँग केही भाषिक समानता पाइन्छ । कुमाल जातिको उत्पत्तिसँगै कुमाल भाषाको विकास भएको मानिन्छ । बालकृष्ण पोखरेलले नेपालमा बोलिने आधुनिक आर्यभाषाहरूको पारिवारिक वर्गीकरण गर्ने क्रममा कुमाल भाषालाई भारोपेली परिवारको अर्धमागधी शाखाअन्तर्गत पर्ने भाषा हो^{२१} भनेका छन् । देवीप्रसाद गौतम र प्रेमप्रसाद चौलागाईले आफ्नो भाषाविज्ञान पुस्तकमा कुमाल भाषा अर्धमागधी प्राकृतबाट विकसित भाषा हो^{२२} भनेका छन् ।

नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषा परिवारको भाषाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा देवीप्रसाद गौतमले नेपाली भाषा परिचय पुस्तकमा कुमाल भाषा बोटे र माभी भाषासँग मिल्ने भाषा भएकोले अर्धमागधी प्राकृतबाट विकसित भाषा भएको बताएका छन् । उनले माभी र दरै जस्तै पहिले कुमालहरू अग्नेली परिवारको भाषा बोल्दथे र पछि भारोपेली वक्तासँगको सम्पर्क पछि अग्नेली परिवारको भाषा परित्याग गरेको विद्वानहरूको विचार उल्लेख गरेका छन् ।^{२३}

२.३.२ कुमाल भाषिक वक्ताको जनसंख्या

नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार ६१ जिल्लामा स्थायी रूपमा बसोवास गर्ने कुमाल जातिको जनसंख्या पुरुष ५७,५२५ र महिला ६३,६७१ गरी जम्मा १,२१,१९६ जना रहेको छ । कुमाल भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने २१ जिल्लामा बसोवास गर्ने कुमाल जातिका व्यक्तिहरू पुरुष ५,७०८ र महिला ६,५१४ गरी जम्मा १२,२२२ जना रहेका छन् । नेपालको कुल जनसंख्याको अनुपातमा ०.०४६ प्रतिशत कुमाल जातिको संख्या रहेको छ । कुमाल जातिको जनसंख्याको अनुपातमा १० प्रतिशत मात्र कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले कुमाल भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । कुमाल भाषालाई दोस्रो भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने ९ जिल्लामा बसोवास गर्ने कुमाल समुदायका व्यक्तिहरू पुरुष ६६७ र महिला ७४० गरी जम्मा १४०७ जना रहेको तथ्याङ्कमा उल्लेख गरिएको छ ।^{२४}

२.३.३ कुमाल भाषाको भौगोलिक विस्तार र भाषिका

भाषा परिवर्तनशील र गतिशील हुन्छ । कुनै पनि भाषा सबै ठाउँमा एकैनास बोलिँदैन । भौगोलिक दूरी, भाषिक अनुकरणको अपूर्णता, छिमेकी भाषा र भाषिकाको सम्पर्क, सामाजिक र सांस्कृतिक स्थिति आदि कतिपय कारणले गर्दा प्रत्येक भाषाका सामाजिक तथा स्थानीय भेदहरू

^{२१} ऐजन्, पृ. ७७ ।

^{२२} प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम र प्रेमप्रसाद चौलागाई, पूर्ववत्, पृ. ३६५ ।

^{२३} देवीप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, पृ. २००-२०१ ।

^{२४} Government of Nepal, National Population and Housing Census 2011 (Caste/Ethnicity & Language), - (Kathmandu : Central Bureau of Statistics, E.S. 2013).

जन्मिन्छन् । लोक जीवनमा प्रचलित भाषाका तिनै सामाजिक र स्थानीय भेदलाई भाषिका भनिन्छ ।^{२५} पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लाका कुमाल गाउँहरूमा बोलिने कुमाल भाषाका केही भौगोलिक भेदहरू देखा परेको पाइन्छ । उक्त भाषिक भेदहरूमा सूक्ष्म भिन्नता कारण तिनकाबीच प्राप्त मौलिक अन्तर नभए पनि बोधगम्यताको दृष्टिले भाषिक रूपहरूको बीचको अन्तर सम्बन्ध कायम रहेको छ । एकथरी भाषिक रूप बोल्नेका निम्ति अर्कोथरी भाषिक रूप केहि अनौठो अवश्य लाग्दछ र त्यसको आधारमा एकले अर्कोलाई उल्याउने गरेको पनि पाइन्छ ।

नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार २१ जिल्लामा कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले कुमाल भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लाका कुमाल गाउँहरूमा कुमाल भाषा सामाजिक व्यावहारमा प्रशस्तै प्रयोग गरेको पाइन्छ । कुमाल भाषा पाल्पा जिल्लाका रिब्दीकोट गाउँपालिकाको जोगिथुम, रैनादेवी छहरा गाउँपालिकाको मगरान, भुटुक्दी, दमार र छचुवा, तानसेन नगरपालिकाको पोखराथोक, घोरबन्दा, कसेनी र रूप्से आदि गाउँमा मातृभाषाको रूपमा कुमाल भाषा बोल्छन् । गुल्मी जिल्लाको छत्रकोट गाउँपालिकाको मानकोट, खय्याहा, खरिवोट र केवुल आदि गाउँ र अर्घाखाँची जिल्लाको पाणिनी गाउँपालिकाको पाली र देवलचौर, छत्रदेव गाउँपालिकाको बल्कोट र चिदिका, सन्धिखर्क नगरपालिकाको डिभर्ना र बलेवाङ्ग आदि गाउँमा मातृभाषाको रूपमा कुमाल भाषा बोल्ने गरेको पाइन्छ । यी कुमाल गाउँहरूमा यस भाषाको आ-आफ्नो किसिमका भाषिक भेदहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

२.३.४ कुमाल भाषाको सामाजिक भूमिका

भाषा व्यक्ति-व्यक्ति बीच सम्पर्क गराउने एकमात्र साधन हो । भाषाकै माध्यमबाट विचार र भावना आदान-प्रदान गरी मानिसहरू परस्पर व्यावहार गर्दछन् । यसरी भाषाका माध्यमबाट विचार, भावना तथा अनुभव आदान-प्रदान हुँदै परस्पर व्यावहार सम्पन्न भइरहेको बेला एकसाथ भाषाको सामाजिक भूमिका पनि पूरा भइसकेको हुन्छ । कुमाल भाषा सामाजमा व्यावहारिक दृष्टिकोणले हेर्दा सामाजिक भूमिका कुमाल जातिका समुदायमा मात्र सीमित रहेको पाइन्छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को भाग १ धारा ६ मा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्र भाषा हुन्^{२६} भनिएको छ । संवैधानिक रूपमा कुमाल भाषालाई राष्ट्र भाषाको मान्यता दिए तापनि यो भाषा कुमाल जातिको अल्पसंख्यक समुदायले मात्र व्यावहारमा प्रयोग गर्ने भाषा भएकोले कुमाल जातिको समुदायमा मात्र सीमित रहेको पाइन्छ । कुमाल भाषाको माध्यमबाट सिर्जित साहित्य, लोक साहित्य र कुनै पनि कृतिहरू हालसम्म प्रकाशनमा नरहेकाले कुमाल भाषाको सामाजिक भूमिकाले त्यति धेरै प्रभाव पारेको देखिदैन ।

२.३.५ कुमाल भाषाको साहित्यिक रूपरेखा

नेपालको राष्ट्रिय दैनिक गोरखापत्र (वि.सं. १९५८)द्वारा प्रकाशित नयाँ नेपाल शाखा अन्तर्गत वि.सं. २०६४ असोज २४ गतेदेखि कुमाल भाषामा समाचार, लेख, रचना, लघुकथा, कविता, गजल

^{२५} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०४०), पृ. ७-८ ।

^{२६} नेपाल सरकार, पूर्ववत् , पृ. २ ।

आदि लिखित साहित्यिक रचना प्रकाशन हुँदै आएको छ । २०६४ असोज २४ गते देखि हालसम्म निरन्तर रूपमा प्रत्येक महिनाको १३ र २७ गते नयाँ नेपाल शाखा अन्तर्गत समावेशीकरणको लागि कुमाल भाषा पृष्ठ प्रकाशित हुने गरेको पाइन्छ । यस गोरखापत्रमा बाहेक हालसम्म कुमाल भाषाको माध्यमबाट अन्य लिखित साहित्य प्रकाशित भएको पाइँदैन । कुमाल भाषा बोलिने कुमाल गाउँहरूमा लघुकथा, कविता, गजल, भ्याउरे गीत, ठूलो नाच, मारूनी नाच आदि कुमाल संस्कृति भल्किने मौखिक लोक साहित्य उपलब्ध पाइन्छ ।

कुमाल भाषा बोलिने गाउँहरूमा भाषिक सर्वेक्षण, कुमाल भाषाको भाषिक स्वरूप र संरचना शैलीको अध्ययन, उक्त भाषाको व्याकरण व्यवस्था, क्रियाशिल शब्द प्रयोजन प्रक्रियाको खोजपूर्ण अनुशीलन, भाषिक शब्दभण्डार पाइने आधार शब्दहरूको सङ्कलन तथा भाषिक सम्पर्क आदिका आधारमा अध्ययन गर्दा कुमाल भाषाले नेपालमा बोलिने आधुनिक आर्यभाषाका रूपमा आफ्नै स्वतन्त्र अस्तित्वको धरातल निर्माण गरेको छ । हालसम्म कुमाल भाषामा आफ्नै लिखित साहित्य, लोक साहित्य र शब्दभण्डार नभए पनि कुमाल जातिको भाषिक समाजमा व्यावहारिक कथ्य भाषाको रूपमा यस भाषाको अस्तित्व जीवित रहेको छ ।

२.३.६ कुमाल भाषाको भाषिक विशेषता

कुमाल भाषाको शब्द निर्माण पद्धति ध्वनिगत रूप परिवर्तनका प्रक्रिया र व्याकरण व्यवस्थामा अन्तरनिर्हित भाषिक संरचना शैली आदिको अध्ययन गर्दा यस भाषाको पनि आफ्नै मौलिक विशेषताहरू विकसित भएका देखिन्छन् । कुमाल भाषाको भाषिक अस्तित्वको पृथक धरातल निर्माण हुनुको साथै भाषाको निजी अस्तित्व पनि सुरक्षित भएको छ । यस सन्दर्भमा कुमाल भाषाको विशेषताहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ ।^{२७}

(क) कुमाल भाषाको शब्द निर्माण पद्धतिमा मौलिक र आगन्तुक दुवैथरीका सर्गहरू क्रियाशिल भए तापनि भिन्नाभिन्नै खालका प्रकृति-प्रत्ययको अन्तर्मिश्रणले गर्दा नवनिर्मित शब्दहरूको अर्थबोधमा विभाषीहरूको निमित्त जटिलता उत्पत्ति हुन्छ । प्रकृति वा प्रत्यय मध्ये कुनै एउटा आफ्नै भाषिक स्रोतबाट आएको भए पनि त्यस्ता शब्दहरू उनिहरूका लागि सहज बोधगम्य प्रतीत हुँदैन । जस्तै:

खा+इकुन्=खाइकुन् (खाएर)	कर्+नु=कइनु (गर्नु)
नेन्+एर=नेनेर (ल्याएर)	सुत्+इके=सुतिके (सुत्नु)
जा+अइलक्=गइलक् (गएको)	वस्+वे=वस्वे (वस्लास्) ।

(ख) कुमाल भाषामा अपूर्ण वर्तमान पनि एउटै समापिका क्रियाको प्रयोग गर्ने प्रचलन पनि छ, अर्थात् सहायक क्रियाको आवश्यकता नपर्ने खालका क्रिया रूपावलीको निर्माण गर्ने प्रवृत्ति भेटिन्छ । जस्तै:- खाइतातुँ (खाँदैछु), कर्ताति (गर्दैछौँ) आदि ।

(ग) कुमाल भाषाका अकरण वाक्यमा पनि कतिपय निजी विशेषताहरू दृष्टिगोचर हुन्छन् । यस भाषाका अकरण वाक्यमा निषेधवाची अव्ययपद क्रियापदका अगाडि मात्रै जोडिन्छ, पछाडि र क्रिया

^{२७} हीरामणि शर्मा पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ५७-५८ ।

एवं कालबोधक प्रत्ययका बीचमा जोडिन्छ । कुमाल भाषामा अकरणाथक **नाख्** धातुको अस्तित्व छ र त्यसको प्रयोग हुने ठाउँमा विषेधवाची अव्ययको आवश्यकता पर्दैन । जस्तै:-

कुमाल भाषा

तइसिन् पइसा नाख् (इ) ।(अकरण)

तइसिन् पइसा बाट् (इ) ।(करण)

नेपाली भाषा

तसँग पैसा छैन ।(अकरण)

तसँग पैसा छ, ।(करण)

(घ) कुमाल भाषाका सर्वनामपद र विशेषण पदमा लिङ्गले सहमति जनाउनु आवश्यक पर्दैन भने क्रियापदका सन्दर्भमा चाँहि प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुषमा पुलिङ्गी कर्ता र स्त्रीलिङ्गी कर्ता दुवैको लागि एउटै क्रिया रूपावलीको प्रयोग हुने गर्दछ, तृतीय पुरुषमा क्रियापदका पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी भेदहरू देखापर्दछन् ।

(ङ) कुमाल भाषामा समीभवन, लोप, आगम, स्वरवर्णीभवन, स्वतानुनासिकीभवन, महाप्राणीभवन, मूर्धन्धीभवन, इकारको एकारीभवन, आदि ओष्ठ्यध्वनि सहितको आकारको ओकारीभवन र इकारीभवन जस्ता ध्वनिगत रूप परिवर्तनका खास-खास प्रक्रियाहरू विद्यमान छन् । जस्तै:-

समीभवन:- पाँनि (पानी) कउँना (कुन) मखन्नि (माग्ने) डँडुडुल् (दडुग), **लोप:-** रिंगाल् (अरिंगाल्), **आगम:-** किम्ला (कमिला), **स्वरवर्णीभवन:-** असउँ (यो साल), छिउँ (कुना), लोउनिमँच्छे (लग्नेमाम्छे), पच्छिउँ (पश्चिम), **स्वतानुनासिकीभवन:-** हिंज (हिँजो), दिउसँ (दिउसो), साँस् (श्वास), घोंचो (होचो), **महाप्राणीभवन:-** नाख् (छैन), द्यौता (देउता), साँउरो (थोरै ठाउँ), तँन्धेरि (तन्नेरी), ढाखर् (ढाकर) आदि ।

(च) कुमाल भाषाको ध्वनि वा वर्ण व्यवस्था दुईवटा स्वरवर्णको एकसाथ उच्चारण हुने प्रवृत्ति नभएकोले ऐ र ओ जस्ता द्विस्वरको अस्तित्व छैन । सामान्यतः ऐ र ओ को उच्चारण अइ र अउ का रूपमा हुने गर्दछ । जस्तै:- अइना (ऐना), अउकात् (औकात्), अइलक् (आएको), मउखा (मौका) आदि ।

कुमाल भाषाको आफ्नै भाषिक विशेषताहरू भएता पनि नेपालमा बोलिने नेपाली, बोटे, दरै, दनुवारी, माभी, थरुवानी आदि भाषासँग केही भाषिक समानता पाइन्छ । कुमाल भाषा बोटे, दरै र माभी जस्तै अल्पसंख्यक जातिको अविकसित भाषा भएकोले यसको कुनै लिखित साहित्य छैन । समाजमा बोलिने भाषिक कथ्य रूपमा नै आजसम्म यस भाषाको अस्तित्व जीवित रहेको छ । यो भाषा कुमाल जातिको भाषिक समाजमा मात्र बोलिनु, अरू भाषाभाषीको निमित्त सहज बोधगम्य नहुनु, भाषाको आफ्नै सुनिश्चित प्रयोग क्षेत्र हुनु, कुमाल भाषाको व्याकरण व्यवस्था आफ्नै किसिमका उत्पादक तत्त्व र भाषिक संरचना शैलीहरूको क्रमिक अन्तर्विकास प्रक्रिया क्रियाशिल रहनु जस्ता प्रवृत्तिहरू देखापर्नुले पनि नेपालमा बोलिने आधुनिक आर्यभाषाहरूको सन्दर्भमा कुमाल भाषाको आफ्नै स्वतन्त्र अस्तित्व रहेको पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

नेपाली भाषा र कुमाल भाषाका व्याकरणात्मक शब्दवर्ग

३.१ भूमिका

स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने भाषाको सानो तर अर्थपूर्ण एकाईलाई शब्द भनिन्छ । शब्दलाई पद पनि भनिन्छ, तर पद शब्दहरूको वाक्यमा प्रयोग योग्य रूप हो । स्रोत, बनोट र कार्यका आधारमा शब्द र पदका भिन्न-भिन्न वर्गहरू हुन्छन् भने त्यसलाई पदवर्ग भनिन्छ ।

शब्दको वर्गीकरण अर्थ, रूप र कार्यका आधारमा गर्न सकिन्छ । व्याकरणात्मक दृष्टिले अर्थ भन्दा रूप, रूप भन्दा त्यसको कार्यको आधारमा गरिएको वर्गीकरणलाई उपयुक्त मानिन्छ ।^{२८} शब्दको वर्गीकरण गर्ने मूल आधार त्यसको कार्यलाई मानिन्छ । त्यसैले कार्यको आधारमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रिया विशेषण, नामयोगी, संयोजक, विष्मयादिबोधक र निपात गरी शब्दलाई नौ वर्गमा विभाजन गरिएको छ ।^{२९} अघिल्ला चार वटालाई विकारी र पछिल्ला पाँच वटालाई अविकारी वर्गमा राखिएको छ । अविकारीलाई अव्ययपद पनि भनिन्छ ।

३.२ नाम

कुनै वस्तु पदार्थ तथा यिनीहरूमा हुने गुण वा भाव बुझाउने शब्दलाई नाम भनिन्छ । त्यसले वाक्यमा लिङ्ग, वचन, आदर र कारकलाई निर्धारण गर्दछ । वाक्यमा कार्यका आधारमा नाम अनिवार्य र ऐच्छिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यो अवस्था नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा हुन्छ । कतिपय नामपदहरू नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा समानता पाइन्छ ।

कर्ता, कर्म र पूरक भएर वाक्यमा आउने नामपदलाई अनिवार्य नामपद भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
कर्ता - आमाले चिठी लेख्नुभयो ।	आँबोइले पत्र लेख्नु ।
कर्म - फुपाजुले फूपुलाई पिटे ।	पुसाँइले फूजेके हन्नन् ।
पूरक - जनताले बाबुलाई अध्यक्ष बनाए ।	जन्ताले बाउके अध्यक्षे बनैनन् ।

वाक्यमा अनिवार्य संरचक बनी आउने नामलाई को ? के ? भन्ने आदि प्रश्नबाट पहिचान गर्न सकिन्छ । जस्तै:

को ? - श्याम, राम, कृष्ण, सिर्जना, पार्वती आदि ।

के ? - हिमाल, विश्वविद्यालय, समुद्र, दया, माया, प्रेम आदि ।

^{२८} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, समसामयिक नेपाली व्याकरण, (पाँचौँ संस्करण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, २०७१), पृ. २२ ।

^{२९} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना, (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५८), पृ. ४४ ।

वाक्यमा ऐच्छिक घटकको रूपमा प्रयोग हुने नामपदलाई ऐच्छिक संरचक भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

रामले कलमले चिठी लेख्यो ।

रामले लेखिले पत्र लेख्लस् ।

श्यामले भाइलाई किताब दियो ।

श्यामले भाइके किताप देलस् ।

नामलाई सामान्यतः व्यक्तिवाचक, जातिवाचक, द्रव्यवाचक, समूहवाचक र भाववाचक गरी पाँच वर्गमा विभाजन गरिन्छ, तर उक्त वर्गीकरणबाट नामको व्याकरणिक कार्य त्यति स्पष्ट हुँदैन । त्यसैले नामपदलाई कार्यको आधारमा निम्न उप-वर्गहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

३.२.१ व्यक्तिवाचक र जातिवाचक नाम

कुनै व्यक्ति विशेषलाई बुझाउने नामलाई व्यक्तिवाचक नाम भनिन्छ । यस्ता नामहरू एकवचनमा मात्र प्रयोग हुन्छन् । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

छोरी पास भइन् ।

बेटी पास भइल् ।

एक भन्दा बढी वस्तुलाई एउटै शब्दले प्रतिनिधित्व गर्ने नामलाई जातिवाचक नाम भनिन्छ । यस्ता नामपदहरू एकवचन र बहुवचन दुवैमा प्रयोग हुन सक्छन् । कुमाल भाषामा पनि यो नियम लागु हुन्छ । जस्तै:

भाषा

एकवचन

बहुवचन

नेपाली - सानिमाले भात खानुभयो ।

सानिमाहरूले भात खानुभयो ।

कुमाल - मुसीले भात् खैनन् ।

मुसीहरूले भात् खैनन् ।

३.२.२ सङ्ख्ये र असङ्ख्ये नाम

सङ्ख्यामा गणना गर्न सकिने नामलाई सङ्ख्ये नाम भनिन्छ । यसमा व्यक्तिवाचक र जातिवाचक नामहरू पर्दछन् । श्याम, कृष्ण, सिर्जना, सर्प, हात्ती, गैँडा आदि सङ्ख्ये नाम हुन् । यो नाम नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा एकवचन र बहुवचन हुन्छ ।

भाषा

एकवचन

बहुवचन

नेपाली - छोरो घर गयो ।

छोराहरू घर गए ।

कुमाल - बेटा घर गल् ।

बेटाहरू घर गैनन् ।

सङ्ख्यामा गणना गर्न नसकिने नामलाई असङ्ख्ये नाम भनिन्छ । यसमा द्रव्यवाचक र भाववाचक नामहरू पर्दछन् । सून, चाँदी, नून, तेल, पानी, ज्ञान, विवेक, मानवता आदि असङ्ख्ये नाम हुन् । यी नामहरू लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिका आधारमा रूपायन हुँदैनन् ।

भाषा	एकवचन	बहुवचन
नेपाली -	पानी उम्लियो ।	×
कुमाल -	पानि उम्लेल् ।	×

३.२.३ सजीव र निर्जीव नाम

जीवित वा सचेत नामलाई सजीव नाम भनिन्छ । आमा, दाजु, कुकुर, सीता, राम, कृष्ण आदि सचेत नाम हुन् । जस्तै:

नेपाली - छोरा-छोरी, फुपू-फुपाजु, दाजु-भाउजू, चरो-चरी आदि ।

कुमाल - बेटा-बेटी, फुजे-पुसैं, दजु-भाउजी, चरा-चरी आदि ।

प्राणरहित, अचेतन वस्तुलाई बुझाउने शब्दलाई निर्जीव नाम भनिन्छ । ढुङ्गा-माटो, हावा-पानी, धारणा आदि निर्जीव एवं चेतना नभएका नामहरू निर्जीव नाम हुन् । निर्जीव नामलाई एकाइ वा मात्रामा विभाजन गर्न सकिन्छ । जस्तै:

भाषा	एकाइ	मात्रा
नेपाली-	सिता, पित्तको, थोपा	क्रमशः भात, अचार, पानी आदि ।
कुमाल-	सित्ता, पित्का, थोप्पा	क्रमशः भात्, अचार, पानि आदि ।

३.२.४ मानवीय र मानवेतर नाम

मानव जातिलाई बुझाउने नामलाई मानवीय नाम भनिन्छ । राम, श्याम, भाइ, सीता, बा-आमा आदि मानवीय नाम हुन् । मानवीय नाम पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा छुट्याइन्छ र क्रियामा लिङ्ग सङ्गति कायम हुन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
भाइ किताब पढ्छ ।	भाइ किताप् पढ्ला ।
बहिनी किताब पढ्छिन् ।	बैनी किताप् पढैली ।

मानवेतर वर्गका पशु-पन्क्षी, किरा-फट्याङ्ग्रा आदि प्राणीलाई बुझाउने नामलाई मानवेतर नाम भनिन्छ । अर्थात् मानव जाति इतरका प्राणीलाई बुझाउने नाम मानवेतर नाम हो । भैंसी, चरो, गैँडा, हात्ती, खरायो आदि मानवेतर नाम हुन् । नेपाली भाषामा मानवेतर नामको क्रियामा लिङ्ग भेद पाइँदैन, भने कुमाल भाषामा लिङ्ग भेद पाइँन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
भैंसीले घाँस खायो ।	भैंसीले घाँस खैलिस् ।

चराले बिस्कन खाए ।

चरीले बिस्कन खैनन् ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा कतिपय नाम शब्दहरूमा समानता पाइन्छ ।

३.३ सर्वनाम

नाम, नामपद समूह तथा वाक्यको सट्टामा प्रयोग गरिने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ । सर्वनामले नामको सन्दर्भ जनाउने काम गर्दछ । म, तँ, ऊ, त्यो, यो, तपाईं, उहाँ, जो, को आदि सर्वनाम हुन् । जस्तै:

(अ) नामको सट्टामा

नेपाली - हरिले राम्ररी पढ्यो । ऊ प्रथम श्रेणीमा पास भयो ।

कुमाल - हरिले राम्रै पढलस् । ऊ प्रथम श्रेणीमा पास भल् ।

(आ) नामपद समूहको सट्टामा

नेपाली - उसले राम्रो पुस्तक किन्यो । ती निकै राम्रा थिए ।

कुमाल - उल्ले राम्रै किताप् किन्लस् । तिनिहरू असाध्यै राम्रै रल ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषाको कर्ता, कर्म, वचन, क्रियाको सङ्गतिमा समानता पाइन्छ ।

(इ) वाक्यको सट्टामा

नेपाली - धेरै मेहनत गर्ने श्याम पास भयो । यो कुरा राम्रो हो ।

कुमाल - धेरै मिहनत् कइनि श्याम् पास भल् । यो कुरा राम्रै होकै ।

सर्वनामले नाम पदावली तथा वाक्यको पुरानो पुनरावृत्तिलाई रोकी वाक्यलाई आकर्षक एवं स्वभाविक बनाउँछ । सर्वनाम नामकै स्थानमा प्रयोग गरिने भएकोले नामले गर्ने सबै कार्यहरू सर्वनामले पनि गर्दछ । तसर्थ सर्वनाम पनि नाम भैं कार्यको आधारमा अनिवार्य र ऐच्छिक घटकका रूपमा आउँछ । त्यसैले नामले सर्वनामको सम्पूर्ण कार्य गर्न सक्षम देखिन्छ तर नामको जस्तो अर्थ वहन गर्न सक्दैन । कतिपय सर्वनाम नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा समानता पाइन्छ ।

व्याकरणिक कार्यका भिन्नताका आधारमा सर्वनामलाई निम्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

३.३.१ पुरुषवाचक सर्वनाम

वक्ता, स्रोता र सन्दर्भलाई जनाउने सर्वनामलाई पुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ । अर्को अर्थमा स्त्री वा पुरुषको सट्टामा प्रयोग गरिने सर्वनाम पुरुषवाचक सर्वनाम हो । यी सर्वनाम तीन प्रकारका हुन्छन् । ती हुन् प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष, तृतीय पुरुष ।

(अ) प्रथम पुरुष: वक्तालाई जनाउने अर्थात् बोल्ने वक्तालाई जनाउन प्रयोग गरिने सर्वनामलाई प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

म, हामी, मेरो, हाम्रो ।

मुइँ, हाँर, मोर, हाँवर ।

(आ) द्वितीय पुरुषः स्रोतालाई जनाउने अर्थात् जोसँग बोलिदै छ, त्यस व्यक्तिलाई जनाउन प्रयोग गरिने सर्वनामलाई द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

तँ, तिमी, तपाईं, हजुर ।

तँइ, तोरे, तरू ।

(इ) तृतीय पुरुषः बोल्ने मान्छेले सुन्ने मान्छेसँग जसको बारेमा कुरा गरेको छ, त्यसलाई बुझाउन प्रयोग गरिने सर्वनामलाई तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ । अर्थात् वक्ता र स्रोता भन्दा अन्य कुनै व्यक्तिका बारेमा सूचना दिने सर्वनामलाई तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ । जसका बारेमा कुरा गर्दा उसलाई बुझाउन ऊ, त्यो, उहाँ जस्ता सर्वनामको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

यो, यी, यिनी, त्यो, ऊ, उनी, तिनी आदि । यो, यी, इनि, त्यो, ऊ, उँनि, तिनि आदि ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा सर्वनामको लिङ्ग व्यवस्थामा समानता पाइन्छ ।

३.३.२ दर्शकवाचक सर्वनाम

जुन सर्वनामले नजिक वा टाढा रहेको व्यक्ति वा पदार्थलाई तोकेर बताउँछ भने त्यसलाई दर्शकवाचक सर्वनाम भनिन्छ । यी निकटवर्ती र दूरवर्ती गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । जस्तै:

(अ) निकटवर्ती:

नेपाली

कुमाल

यो, यी, यहाँ, यहाँहरू ।

यो, यी, याँ, यहाँहरू ।

(आ) दूरवर्ती:

नेपाली

कुमाल

त्यो, ती, उहाँ उहाँहरू ।

त्यो, ती, वाँ वहाँहरू ।

कतिपय सर्वनामपदमा नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा समानता पाइन्छ ।

३.३.३ सम्बन्धवाचक सर्वनाम

एउटा उपवाक्य अर्को उपवाक्यसँग सम्बन्ध जोड्न आउने सर्वनामलाई सम्बन्धवाचक सर्वनाम भनिन्छ । यस सर्वनाममा मानवीय र मानवेतर गरी दुई प्रकारका सर्वनाम पाइन्छ । जस्तै: जो, जे, जुन, जो-जो, जे-जे, जुन-जुन आदि सम्बन्धवाचक सर्वनाम हुन् ।

नेपाली

कुमाल

जो पढ्छ, त्यो पास हुन्छ ।

जौनाले पढ्ला त्यै पास होला ।

जे गर्न मन लाग्छ, त्यो गर ।

जे करै मन् लाग्ला त्यै कर ।

सम्बन्धवाचक सर्वनाममा जोले मानवीय सन्दर्भलाई जनाउँछ, भने जेले मानवेतर सन्दर्भलाई जनाउँछ र जुनले दुवै सन्दर्भलाई जनाउँछ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

जोसुकै भए पनि उसले भनेको मान्दैन ।

जौनासुकै भइनि पनि उसले कलक नमान्त् ।

जुनसुकै बेला आए पनि हुन्छ ।

जतिसुकै बेला अइनि पनि होला ।

३.३.४ प्रश्नवाचक सर्वनाम

कुनै व्यक्ति वा वस्तुको बारेमा प्रश्न गर्दा प्रयोग हुने सर्वनामलाई प्रश्नवाचक सर्वनाम भनिन्छ । प्रश्न बुझाउन को, के, कुन जस्ता प्रश्नवाचक सर्वनाम अन्तर्गत पर्दछन् । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा मानवीय र मानवेतर प्रश्नवाचक सर्वनाम पाइन्छ ।

नेपाली

कुमाल

मानवीय- हिजो को आएको थियो ?

हिँज कौना आल्लय ?

तिमी कुन राम्रो देख्छौ ?

तोरे कौन् रामर् देखैल ?

मानवेतर- तिम्रो भोलामा के छ ?

तोरेक भोलामा के बाटै ?

तिमी कुन खाजा खान्छौ ?

तोरेले कौन् अर्नी खाल ?

३.४ विशेषण

नाम वा सर्वनामको गुण, दोष, संख्या आदि विशेषता बुझाउने शब्दलाई विशेषण भनिन्छ । नामसँग गरिने कुन, कस्तो, कति, कत्रो आदि प्रश्नका उत्तरमा विशेषण आउँछ । जसले नामको अर्थलाई स्पष्ट पार्ने, विस्तार गर्ने, सीमित पार्ने र विशिष्ट बनाउने काम गर्दछ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा कतिपय विशेषणपदमा समानता पाइन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

तिम्रो घर राम्रो छ ।

तोरेक घर रामर् बाटै ।

विशेषण विकारी वर्गका शब्द भएकोले लिङ्ग, वचन, कारकका आधारमा रूपायित हुन्छ । विशेषण वाक्यमा अनिवार्य र ऐच्छिक गरी दुई प्रकारले समायोजित हुन्छन् ।

वाक्यमा पुरक स्थानमा आउने विशेषणपद अनिवार्य संरचक हो । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

जनक असल छ ।

जनक असल् बाटै ।

वाक्यमा पदावलीको अङ्ग बनी आउने विशेषणपद ऐच्छिक संरचक हो । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

असल मान्छेलाई सबैले मन पराउँछन् । असल् मुन्छेके सब्ले मन् पराल ।

नामको गुण, धर्म, परिमाण, संख्या आदिको विस्तार गर्ने भएकोले विशेषणलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गरिएको पाइन्छ ।

३.४.१ गुणबोधक विशेषण

नामको गुण, दोष आदिको विशेषता बुझाउने शब्दलाई गुणबोधक विशेषण भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली- रातो फूल, राम्रो मान्छे, कालो सर्प, असल विद्यार्थी आदि ।

कुमाल- रातो फूल, रामर् मुन्छे, कालो सर्प, असल् विद्यार्थी आदि ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा विशेषणपदमा समानता पाइन्छ ।

३.४.२ परिमाणबोधक विशेषण

संख्या नबुझाई वस्तुको यति, उति भन्ने परिमाण वा मात्रा बुझाउने विशेषणलाई परिमाणबोधक विशेषण भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली- अलिकति, यति, उति, त्यति, धेरै, थोरै, कतिपय, अधिकांश आदि ।

कुमाल- अलिकति, एति, उति, तेति, मस्तै, इति, कतिपय, अधिकांश आदि ।

३.४.३ संख्याबोधक विशेषण

नामको निश्चित र अनिश्चित संख्या, क्रम, तथा आवृत्ति बुझाउने विशेषणलाई संख्याबोधक विशेषण भनिन्छ । संख्याबोधक विशेषणलाई पनि विभिन्न प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) गणनावाचक विशेषण: नामसँग अन्विति भई एकाईको गणना जनाउने शब्दलाई गणनावाचक विशेषण भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली- एक, दुई, तीन, चार, पाँच, छ, सात ..... ।

कुमाल- एक, दुई, तीन्, चार, पाँच्, छ, सात् ..... ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा अङ्क गणनामा समानता पाइन्छ ।

(ख) क्रमवाचक विशेषण: संख्यावाचक विशेषणले क्रमको जानकारी दिएमा ती क्रमवाचक विशेषण हुन्छन् । जस्तै:

नेपाली- पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौं .....

कुमाल- पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौं .....

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा क्रम संख्यामा समानता पाइन्छ ।

(ग) आवृत्तिवाचक विशेषण: विशेष्यको आवृत्तिको संख्या जनाउने संख्यावाचक विशेषणलाई आवृत्तिवाचक विशेषण भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली- एकसरो, दुइसरो, तीनसरो, चारसरो .....

कुमाल- एकसरे, दुइसरे, तीनसरे, चारसरे .....

(घ) अंशवाचक विशेषण: संख्याको अंश जनाउने पदलाई अंशवाचक विशेषण भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

आधा, भरि

आदा, भोरि

३.४.४ सार्वनामिक विशेषण

विशेषणको रूपमा प्रयोग हुने सर्वनामलाई सार्वनामिक विशेषणलाई भनिन्छ । यस्ता सर्वनाम विशेष्य वा नामको अगाडि आउँछन् । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा दर्शकवाचक सार्वनामिक विशेषण, सम्बन्धवाचक सार्वनामिक विशेषण र प्रश्नवाचक सार्वनामिक विशेषण समान रूपमा पाइन्छ ।

नामको अगाडि आई विशेषणको काम गर्ने दर्शकवाचक सर्वनामलाई नै दर्शकवाचक सार्वनामिक विशेषण भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

यो सानो किताब छ ।

यो सेनो किताप् बाटै ।

त्यो मान्छे असल छ ।

त्यो मुन्छे असल् बाटै ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा दर्शकवाचक सार्वनामिक विशेषणमा समानता पाइन्छ।

नामको अगाडि आई विशेषणको काम गर्ने गरी प्रयोग गरिएको सम्बन्धवाचक सर्वनामलाई नै सम्बन्धवाचक सार्वनामिक विशेषण भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली- जो व्यक्ति असल छ, ऊ राम्रो पढ्छ ।

कुमाल- जौना व्येक्ति असल् बाटै, उल्ले रामर् पढ्ला ।

नामको अगाडि आई विशेषणको कार्य गर्ने गरी प्रयोग गरिएको प्रश्नवाचक सर्वनामलाई नै प्रश्नवाचक सार्वनामिक विशेषण भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
को मान्छे आएको थियो ?	कौना मुन्छे आल्लय ?
तपाईं कुन कामले आउनु भयो ?	तोरे कौन् कामले ऐलाय ?

३.४.५ भेदक विशेषण

नाम वा सर्वनाम को, का, की, रो, रा, री, नो, ना, नी विभक्ति लागेका शब्दहरू भेदक विशेषण हुन् । यी विशेष्य बनी आउने अर्को नामको लिङ्ग, वचन अनुरूप उपयुक्त हुन्छन् तर कुमाल भाषामा लिङ्ग भेद पाइदैन । जस्तै:

भाषा	एकवचन(पुलिङ्ग)	एकवचन(स्त्रीलिङ्ग)	बहुवचन
नेपाली-	मेरो फुपाजु	मेरी फूपु	मेरा फुपाजुहरू
कुमाल-	मोर पुसैं	मोर फूजे	मोर पुसैंहरू
नेपाली-	हाम्रो छोरा	हाम्री छोरी	हाम्रा छोराहरू
कुमाल-	हाँवर् बेटा	हाँवर् बेटी	हाँवर् बेटाहरू

३.४.६ तुलनात्मक विशेषण

दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्ति वा वस्तुको तुलना गर्दा नामयोगी जोडिने नाम वा सर्वनामलाई तुलनात्मक विशेषण भनिन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा भन्दा नामयोगी जोडेर वाक्य बनाइन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
छोरा भन्दा छोरी मेहनती छे ।	बेटा भन्दा बेटी मेनिति बिट् ।
कृष्ण सबैभन्दा राम्रो छ ।	कृष्ण सबभन्दा रामर् बाटै ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा उपमावाचक शब्दहरू विशेषणमा जोडिएर पनि तुलनात्मक वाक्य बनेको हुन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
जानकी लक्ष्मी जस्ती राम्री छैन ।	जानकी लक्ष्मी जस्तै रामरी नाइख् ।
चट्टान भैं माटो कडा हुँदैन ।	चट्टान् भैं माटी कट्टर नहोकत् ।

३.५ क्रियापद

वाक्यमा कर्ताले गरेको काम, घटेको घटना, अवस्था वा स्थिति बुझाउने शब्दलाई क्रियापद भनिन्छ। क्रियापदको संयोजन बिना वाक्य पुरा हुन सक्दैन। त्यसैले क्रियापद वाक्यको अनिवार्य घटक हो। क्रियापदले वाक्यमा विधेयको काम गर्दछ, र वाक्यलाई टुङ्ग्याउँछ। वाक्यलाई विभिन्न आधारमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

३.५.१ वाक्य समापनका आधारमा

वाक्य समापन गर्ने आधारमा समापिका र असमापिका गरी दुई प्रकारका क्रियाहरू रहेका छन्।

(क) समापिका क्रिया: वाक्यलाई समापन गर्न सक्ने क्रियालाई समापिका क्रिया भनिन्छ। जस्तै:

नेपाली

कुमाल

श्यामले किताब पढ्यो।

श्यामले किताप पढल्स्।

हरि कलेज गयो।

हरि कलेज् गल्।

(ख) असमापिका क्रिया: धातुमा काल, भाव आदि जनाउने प्रत्ययहरू नजोडिई बनेका र वाक्य समाप्त गर्न नसक्ने क्रिया नै असमापिका क्रिया हो। यी कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिका आधारमा परिवर्तन हुँदैनन् र यिनले नाम, विशेषण तथा अव्यय वर्गको प्रतिधित्व गर्दछन्। जस्तै:

नेपाली

कुमाल

जनक बजार जान पाइएकाले खुसी भयो।

जनक् बजार जाइके पैलकले खुसी भल्।

तिमी ठूलो पसल भएका मान्छे हो।

तोरे बढेमान्क दुकान् भैलक् मुन्छे होकत्।

तिमी काम सक्दै जाऊ।

तोरे काम् भितै जाओ।

३.५.२ कर्म लिने आधारमा

कर्म लिने आधारमा क्रिया सकर्मक, अकर्मक, द्विकर्मक र पुरकापेक्षी गरी चार प्रकारका हुन्छन्।

(क) सकर्मक क्रिया: वाक्य पुरा गर्न कर्ताका अतिरिक्त कर्मपद आवश्यक पर्ने क्रियालाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ। जस्तै:

नेपाली

कुमाल

हरिले काम गयो।

हरिले काम् कैल्स्।

बहिनीले भात पकाइन्।

बैनीले भात् पकैलिस्।

(ख) अकर्मक क्रिया: वाक्य पुरा गर्नको लागि कर्मको अपेक्षा नराख्ने क्रियापद अकर्मक क्रिया हो । यसमा एउटा मात्र नामपद हुन्छ । नेपाली र कुमाल भाषामा निम्न प्रकारका अकर्मक क्रिया हुन्छन् । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

म हाँसे । छारो गयो ।

मुइँ हाँस्नु । बेटा गल् ।

(ग) द्विकर्मक क्रिया: वाक्य पुरा गर्नको लागि दुई वटा कर्मको अपेक्षा राख्ने क्रियालाई द्विकर्मक क्रिया भनिन्छ । यस्ता क्रियाले कर्ता भन्दा बाहेक प्रत्यक्ष कर्म र अप्रत्यक्ष कर्मको अन्विति गर्दछन् । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

कृष्णले दाइलाई किताव दियो ।

कृष्णले दाइके किताप् देलस् ।

रिताले श्यामलाई पैसा दिइन् ।

रिताले श्यामके पैसा देलिस् ।

(घ) पूरकापेक्षी क्रिया: वाक्य पुरा गर्नको लागि कर्म भन्दा बाहेक एउटा अपेक्षा राख्ने क्रियालाई पूरकापेक्षी क्रिया भनिन्छ । यस्ता क्रियाहरू आफू एकलैले वाक्य पूरा गर्न सक्दैनन् र पूरकको अपेक्षा गर्दछन् । यी क्रिया कर्तृपूरक र कर्मपूरक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । अकर्मक क्रिया कर्तृपूरक र सकर्मक क्रिया कर्मपूरक हुन्छन् । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

दिपक घर गयो । -कर्तृपूरक

दिपक घर गल् । -कर्तृपूरक

विक्रम असल छ । -कर्तृपूरक

विक्रम असल् बाटै । -कर्तृपूरक

जनताले श्यामलाई अध्यक्ष बनाए । -कर्मपूरक

जन्ताले श्यामके अध्यक्षे बनैनन् । -कर्मपूरक

३.५.३ बनोटका आधारमा

बनोटका आधारमा सरल र संयुक्त गरी क्रिया दुई प्रकारका हुन्छन् ।

(क) सरल क्रिया: एउटा मात्र धातुबाट बनेको क्रियालाई सरल क्रिया भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

म किताव पढ्छु ।

मुइँ किताप् पढैन् ।

सीता गीत गाउँछिन् ।

सीता गीत् गाली ।

(ख) संयुक्त क्रिया: एक भन्दा बढी धातुहरूबाट बनेको क्रियालाई संयुक्त क्रिया भनिन्छ । यसमा पहिलो क्रियाको अर्थ मुख्य हुन्छ, जसलाई मुख्य क्रिया भनिन्छ भने त्यसपछिको क्रियाहरूले मुख्य क्रियाको अर्थ स्पष्ट पार्दछन् । जसलाई सहायक क्रिया भनिन्छ । जस्तै:

भाषा	संयुक्त क्रिया	मुख्य क्रिया	सहायक क्रिया
नेपाली -	बजाइदिउँ	बजाइ	दिउँ
	भन्नुभयो	भन्नु	भयो
कुमाल -	बजाइदेनु	बजाइ	देनु
	कइदेनन्	कइ	देनन्

३.५.४ अर्थ प्रधानतका आधारमा

अर्थ प्रधानतका आधारमा क्रिया मुख्य क्रिया र सहायक क्रिया गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

(क) **मुख्य क्रिया:** संयुक्त क्रियामा प्रधान अर्थ भएकालाई मुख्य क्रिया भनिन्छ । यो सधैं क्रियाको सुरूमा हुन्छ । यो अवस्था नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा रहन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

पार्वतीले खाजा पकाइसकिन्छिन् ।

पार्वतीले अर्नी पकाइसकलविस् ।

श्यामले भाइलाई कापी किनिदियो ।

श्यामले भाइके कापी किन्देलस् ।

(ख) **सहायक क्रिया:** संयुक्त क्रियामा मुख्य क्रियालाई सहयोग गर्न आउने सुरूका क्रिया बाहेक सबै क्रियालाई सहायक क्रिया भनिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

चरो आकाशमा उड्दैछ ।

चरा आकाशमा उड्दैबाटै ।

मैले भात् खाएँ ।

मुइँले भात् खैनु ।

३.५.५ वाच्य र प्रेरणार्थकका आधारमा

वाच्य र प्रेरणार्थकका आधारमा क्रियालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ ।

(क) **कर्म/भाव वाच्यीय क्रिया:** कर्म वाच्यमा कर्म मुख्य भई कर्मकै लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुसार क्रियापद हुन्छ, भने भाव वाच्यमा धातुको भाव सम्पन्न हुने काम मुख्य भई बन्ने क्रियापद हुन्छ । जस्तै:

भाषा	कर्तृवाच्यीय क्रिया	कर्मवाच्यीय क्रिया	भाववाच्यीय क्रिया
नेपाली -	खाएँ/खेलें	खाइयो/खेलियो	हाँसियो/गइयो ।
	गरें/पढें	गरियो/पढियो	सुतियो/नाचियो ।
कुमाल -	खैनु/खेल्नु	खाइएल्/खेलेल्	हाँस्सेल्/गइएल् ।

कइनु/पढनु

करेल्/पढेल्

सुत्तेल्/नाच्चेल् ।

(ख) प्रेरणार्थक क्रिया: नेपाली भाषामा सामान्य धातुमा आउ प्रत्यय लागेर बनेको व्युत्पन्न धातुलाई प्रेरणार्थक धातु भनिन्छ । यस्ता धातुबाट बन्ने क्रिया प्रेरणार्थक क्रिया हुन् । कुमाल भाषामा धातुमा त्यस्ता खास प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक क्रिया बन्ने व्यवस्था नभए पनि प्रेरणार्थक क्रियाचाहिँ भेटिन्छन् । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

रामले बहिनीलाई भात खुवाउँछ ।

रामले बैनीके भात ख्वाला ।

शिक्षकले विद्यार्थीलाई पढाउनुहुन्छ ।

शिक्षकले विद्यार्थीके पढाल ।

३.६ क्रियाविशेषण

क्रियापद, विशेषण तथा क्रियाविशेषणको विशेषता बुझाउन प्रयोग गरिने अव्यय पदलाई क्रियाविशेषण भनिन्छ । यसलाई क्रियायोगी पनि भनिन्छ । किन, कसरी, कहिले, कति आदि प्रश्नको उत्तरमा क्रियाविशेषण आउँछ । क्रियाविशेषणले क्रियाको मात्र विशेषता नबुझाई विशेषण वा क्रियाविशेषणको समेत विशेषण स्पष्ट पार्दछ । जस्तै:

क्रियाविशेषण

नेपाली

कुमाल

क्रियाको विशेषता - श्याम जोडले लड्यो ।

श्याम बेस्सरी लडल् ।

विशेषणको विशेषता - सिर्जना विछिट्टै राम्री छे ।

सिर्जना असाध्यै राम्री बिट् ।

क्रि.वि.को विशेषता - यो काम छिटो-छिटो गर्नुपर्छ ।

यो काम भ्याप्-भुप् करैपर्ला ।

वाक्यमा क्रियाविशेषणहरूले समय, स्थान, रीति, परिणाम, आवृत्ति, कारण, दिशा, परिवेश आदि जनाउने भएकोले क्रियाविशेषणलाई निम्न प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) समयवाचक: क्रियापदको काम भएको समयलाई बुझाउने क्रियाविशेषणलाई समयवाचक क्रियाविशेषण भनिन्छ । वाक्यमा कहिले ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउने पद नै कालवाचक क्रियाविशेषण हो । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

हरि भर्खर स्कुल गयो ।

हरि भर्खरै स्कुल गल् ।

तिमी भोलि के गछौ ?

तोरे कालि के करैल ?

(ख) स्थानवाचक: क्रियापदको काम भएको स्थान वा परिवेशलाई बुझाउने क्रियाविशेषणलाई स्थानवाचक क्रियाविशेषण भनिन्छ । वाक्यमा कहाँ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउने पद नै स्थानवाचक क्रियाविशेषण हो । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

आँप भुँइमा भन्थ्यो ।

आँप भुँइमै भरल् ।

म विदेश जान्छु ।

मुँइ विदेश जान् ।

(ग) रीतिवाचक: क्रियापदको काम भएको ढङ्ग, तरिका वा रीति बुझाउने क्रियाविशेषणलाई रीतिवाचक क्रियाविशेषण भनिन्छ । वाक्यमा कसरी ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउने पद नै रीतिवाचक क्रियाविशेषण हो । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

तिमी मुसुक्क हाँस्यौ ।

तोरे मुसुक्क हँस्ल ।

मोहन आनन्दले बस्यो ।

मोहन आनन्दले बसल् ।

(घ) परिमाणवाचक: क्रियापदको कार्यको परिमाण वा मात्रा बुझाउने क्रियाविशेषणलाई परिमाणवाचक क्रियाविशेषण भनिन्छ । वाक्यमा कति ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउने पद नै परिमाणवाचक क्रियाविशेषण हो । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

सीताले धेरै पढी ।

सीताले धेरै पढ्लिस् ।

श्यामको गफ निकै चाख लाग्यो । श्यामक गफ निकै चाख लागल् ।

(ङ) आवृत्तिवाचक: क्रियापदको कार्यको बारम्बारता बुझाउने क्रियाविशेषणलाई आवृत्तिवाचक क्रियाविशेषण भनिन्छ । यस्ता क्रियाविशेषण कतिपटक ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउने पद नै आवृत्तिवाचक क्रियाविशेषण हो । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

हरि एस्.एल्.सी.मा दुईपटक फेल भयो । हरि एस्.एल्.सी.मा दुईपल्ट फेल भल् ।

मैले तीन पटक पानी ल्याएँ ।

मुँइले तीन् खेप् पानि ल्याएँ नेन्नु ।

(च) हेतु/कारणवाचक: क्रियापदको कार्यको कारण बुझाउने क्रियाविशेषणलाई कारणवाचक क्रियाविशेषण भनिन्छ । वाक्यमा किन ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउने पद नै कारणवाचक क्रियाविशेषण हो । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

मेहनत गर्नाले परीक्षामा सफल भइयो । मेनत् कैनाले जाँचमा सफल भइएल् ।

काम गर्नाले पैसा मिल्यो ।

काम कैनाले पैसा मिलल् ।

३.७ नामयोगी

नामिक शब्दहरू नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियाविशेषणका पछाडि प्रत्यय जोडिएर प्रयोग हुने र शब्दहरूका बीचमा सम्बन्ध गाँस्ने अव्यय पदलाई नामयोगी भनिन्छ । अर्को अर्थमा वाक्यमा क्रिया वा अन्य शब्दको नामसँग विभिन्न अर्थ सम्बन्ध जनाउन आउने नाम शब्दहरूलाई नामयोगी भनिन्छ । नामिक पदको पछाडि आउने हुँदा नामयोगीलाई पश्चस्थान पनि भन्न सकिन्छ । नामयोगी नामिक पदसँग योजित नभई स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुँदा यिनीहरूले यिनै वर्गको शब्दको रूपमा कार्य गर्दछन् । जस्तै:

नाम	नामयोगी
बजारको बीच यही हो ।	ऊ बजारबीच उभिएको छ ।
राम सीताको पक्षमा छ ।	ऊ सीतापक्ष समर्थन छ ।

नामयोगीहरूले विभिन्न प्रकारका क्रियायोगिक अर्थ बहन गर्दछन्, जसलाई निम्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

(क) समयवाचक

नेपाली	कुमाल
राम आउनासाथ श्याम हिँड्यो ।	राम् आउनीबित्तिकै श्याम् हिँडल् ।
ऊ कलेज जानुपूर्व ड्रेस लगायो ।	ऊ कलेज जानीभन्दा पैला ड्रेस लैलस् ।

(ख) स्थानवाचक

नेपाली	कुमाल
उसले टेबुलमाथि कलम राख्यो ।	उल्ले टेबुलमाथि लेख्नी रख्लस् ।
हरि पशुपति नजिकै बस्छ ।	हरि पशुपति उँइछिम् बस्ला ।

(ग) रीतिवाचक

नेपाली	कुमाल
मुना चन्द्रमा जस्तै राम्री छिन् ।	मुना चन्द्रमा जस्तै रामरी बिट् ।
संविधान बमोजिम काम गर्नुपर्छ ।	संविधान बमोजिम काम करैपर्ला ।

(घ) हेतु/कारणवाचक

नेपाली

कुमाल

तिम्ना लागि आमाले किताव किन्नुभयो । तोरेके कर आँबोईले किताप किन्नन् ।

सिर्जना तिमीसँग सतर्क हुन्छे ।

सिर्जना तोरेसित सतर्क होकैली ।

(ङ) अवधिवाचक

नेपाली

कुमाल

तिमीले जीवन भरी धेरै सिक्नुपर्छ ।

तोरेले जीवन् भर् मस्तै सिकैपर्ला ।

सरले मलाई दुई महिनासम्म पढाउनुभयो ।

सरले मुँकई दुई मैनासम्म पढैनन् ।

(च) दिशावाचक

नेपाली

कुमाल

सिर्जना जापानतिर लागी ।

सिर्जना जापानपट्टी लागैल् ।

घाम पूर्वतिरबाट उदाउँछ ।

घाम पूर्वपट्टीबाटै उदाला ।

(छ) सहार्थवाचक

नेपाली

कुमाल

भाइले दुधसित भात खायो ।

भाइले दुधसित भात् खैलस् ।

चोरहरू सामानसहित छोपिए ।

चोरहरू सामानसित छोपेनन् ।

(ज) विनिमयवाचक

नेपाली

कुमाल

सजनाले श्यामसँग कलम साटिन् ।

सजनाले श्यामसित लेखनी सट्टिलस् ।

कानुनले अन्यायको बदला न्याय दिन्छ ।

कानुनले अन्यायको सट्टा न्याय देला ।

(झ) अभाववाचक

नेपाली

कुमाल

राम सीताबिना बाँच्न सक्दैन ।

राम् सीताबेगर बाँचै नसकत् ।

ऊ कितावबिना स्कुल जाँदैन ।

ऊ कितावबेगर स्कुल् नजात् ।

३.८ संयोजक

दुई वा सो भन्दा बढी पद, पदावली तथा उपवाक्यलाई जोड्ने अव्यय शब्दलाई संयोजक भनिन्छ । यो बद्ध वर्गको समय हो । त्यसैले यसको रूपायन हुँदैन र कोशीय अर्थ पनि हुँदैन । यसले दुई वा सो भन्दा बढी पद, पदावली, उपवाक्य वा वाक्यहरूका बीच व्याकरणिक स्थापित गरी तिनीहरूलाई एउटै एकाइमा संयोजन गर्दछ । जस्तै:

पदहरूमा संयोजन - मुना र मदन, आँप र स्याउ ।

पदावलीहरूमा संयोजन - सुशिलाकी बहिनी, रामको भाइ ।

उपवाक्यहरूको संयोजन - सुमन पढ्छ तर लेख्न जान्दैन ।

संयोजन भिन्नताको आधारमा संयोजकहरूलाई सापेक्ष र निरपेक्ष गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

३.८.१ सापेक्ष संयोजक

शब्दहरूलाई जोड्ने वा स्वतन्त्र उपवाक्यहरूलाई जोडेर संयुक्त वाक्य बनाउने संयोजकलाई सापेक्ष संयोजक भनिन्छ । सापेक्ष संयोजकले समान स्तरका दुई व्याकरणिक एकाइ (पद, पदावली वा वाक्य)लाई जोड्ने काम गर्दछ । सापेक्ष संयोजकहरू वा, अथवा, र, तर, पनि, तापनि, किन्तु, परन्तु आदि हुन् । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

कृष्ण र गोपाल शहर गए ।

कृष्ण र गोपाल शहर गैँनन् ।

मैले टेबल र कुर्ची किनें ।

मुँडले टेबल र कुर्ची किन्नु ।

यो कलम तिम्रो वा मेरो हो ।

यो लेखनी तोरेक वा मोर होकै ।

कतिपय संयोजक पदहरू नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा समानता पाइन्छ ।

३.८.२ निरपेक्ष संयोजक

प्रधान उपवाक्य र उपप्रधान उपवाक्यलाई जाडेर मिश्र वाक्य बनाउने संयोजकलाई निरपेक्ष संयोजक भनिन्छ । निरपेक्ष संयोजक स्वतन्त्र उपवाक्य र आश्रित उपवाक्यलाई जोड्ने काम गर्दछ । यस्ता संयोजक असमान स्थिति वा सापेक्ष रूपमा रहेका उपवाक्यहरूलाई जोड्ने गर्दछ । निरपेक्ष संयोजकहरू जुन, जे, जहाँ, जव, तव, भने, किनभने आदि हुन् । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

श्यामले छोरालाई पिट्यो भने ऊ रुन्छ ।

श्यामले बेटाके पिट्लस् कनी ऊ रोला ।

कलेज जान्न किनभने ड्रेस धोएको छैन ।

कलेज नजैतौँ केकरेकदाँ ड्रेस नधोलोक् ।

३.९ विस्मयादिबोधक

वाक्यको अगाडि पृथक रूपमा आइ त्यसलाई व्यक्त गर्न विभिन्न अवस्थामा मानिसका मनमा उब्जने आश्चर्य, दुःख, घृणा, हर्ष, विस्मात्, उपहास, खुसी, प्रशंसा आदिलाई जनाउन प्रयोग गरिने अव्यय पदलाई विस्मयादिबोधक भनिन्छ । विस्मयादिबोधक स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन्छ । विस्मयादिबोधकलाई (!) चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । विस्मयादिबोधक पदहरू नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा समानता पाइन्छ । जस्तै:

- (क) हर्षबोधक - स्याबास !, आहा !, धन्य ! आदि ।
(ख) तिरस्कारबोधक - धिक्कार !, छि !, थुक्क !, धत् ! आदि ।
(ग) आश्चर्यबोधक - ओहो !, आम्मै !, आप्पै !, ज्या !, ला ! आदि ।
(घ) शोकबोधक - कठै !, हरे/शिव !, विचरा ! आदि ।
(ङ) उपहास - उस् !, हि हि ! आदि ।
(च) सम्बोधन - ए !, ओ ! आदि ।

विस्मयादिबोधक शब्दहरू गौण वाक्यका रूपमा प्रयोग हुन सक्छन् र यिनले व्यक्त गर्न सक्ने आशयलाई त्यसपछि आउने वाक्यले व्याख्या र विस्तार गरेको देखिन्छ ।

३.१० निपात

निकटवर्ती शब्दको अर्थलाई वा वाक्यलाई नै द्योतन गर्न आउने अव्यय शब्द निपात हुन् । अव्यय भएपनि यी क्रियायोगी, नामयोगी र संयोजकबाट स्पष्टतः भिन्न हुन्छन् । निपातहरूले वाक्यमा आफ्नो भनाइलाई चमत्कारपूर्ण र मिठासपूर्ण बनाउन नाम, सर्वनाम र विशेषणसँग निकट भई अर्थलाई सुमधुर बनाउने काम गर्दछन् । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

विदेशी छोरा घर आउँछ अरे ।

विदेशी बेटा घर आलारे ।

यस पटक पनि श्याम नै प्रथम भएछ ।

यस चोटी पनि श्याम नइ फस् भैलक होकाए ।

कृष्णका बाबा त बिरामी भएछन् नी ।

कृष्णक बाउ त बिराई भैलक होक्तलाय नी ।

कतिपय निपात शब्दहरू नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा प्रायः समानता पाइन्छ । जस्तै: नै, मात्र, केवल, चाँहि, पनि, ल, है, न, नि, र, त, पो, क्या, के, कि, रे, क्यारे, हगि, खै, लौ आदि ।

परिच्छेद चार

नामिक पदका व्याकरणात्मक कोटिको तुलना

४.१ भूमिका

नाम, सर्वनाम र विशेषणलाई नामिक पद भनिन्छ । यिनलाई पदवर्ग वा शब्दवर्ग पनि भनिन्छ । यस्ता नामपदहरूले कुनै पनि वाक्यमा फरक-फरक वाक्यात्मक सम्बन्ध प्रकट गरिरहेका हुन्छन् । यही वाक्यात्मक सम्बन्ध नै उक्त नामपदहरूको व्याकरणात्मक कोटि हो । यी कोटिहरू कुनै शब्दमा रूपायनबाट व्यक्त हुन्छन्, भने कुनै शब्दमा प्रतिपादकका तहमा नै रहेका हुन्छन् । यसर्थ व्याकरणात्मक कोटिहरू अन्तरनिर्हित र रूपायन कोटि गरी दुई प्रकारका देखिन्छन् । नामिक पदका व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर र कारक पर्दछन् । यस परिच्छेदमा नेपाली र कुमाल दुवै भाषाका नामिक पदका व्याकरणात्मक कोटिहरूको तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ नेपाली र कुमाल भाषामा लिङ्ग व्यवस्था

भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरू मध्ये लिङ्गलाई प्रमुख मानिन्छ । भाषामा लिङ्ग भन्नाले व्याकरणिक लिङ्गलाई बुझाउँछ । भाषा व्याकरणमा भाले र पोथी जाति छुट्याउने गरी कुनै वाक्यमा देखिएको संरचनात्मक भिन्नतालाई लिङ्ग भनिन्छ । लिङ्गलाई विभिन्न विद्वानहरूले यसरी परिभाषित गरेका छन् ।

“सामान्यतया पदसङ्गति नियन्त्रण गर्ने नाममा वाक्यगत उपसर्गको कोटि नै लिङ्ग हो । यिनका रूपतात्विक सङ्केत पनि हुन सक्छन् ।”^{३०}

“लिङ्ग शब्दहरूको सङ्गति वा सहचार्यको आधारमा बनाइएका संज्ञाका वर्गहरू हुन् । लिङ्गको प्राकृतिक लिङ्गसँग सम्बन्ध हुन सक्छ र नहुन पनि सक्छ । त्यसैले भाषा र व्याकरणमा लिङ्ग प्रकृतिको वाचक नभएर वाक्यगत पदहरूको सङ्गति कति किसिमले विचलन हुन्छ भन्ने कुराको पनि वाचक हो ।”^{३१}

“लिङ्ग नामसँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो ।”^{३२}

“लिङ्ग नामपदले भाले वा पोथी बुझाउने व्याकरणिक अभिलक्षण हो ।”^{३३}

“नेपालमा मानवीय नामले मात्र क्रियापदका साथ लिङ्गको अन्विति राख्दछन् । अन्य प्रकृतिका नाम सधैँव पुलिङ्गको पुलिङ्गको अन्वितिमा रहन्छन् ।”^{३४}

^{३०} ग्लिसन, एण्ड एन्ट्रोडक्सन टु डिस्ट्रिक्टिभ लिङ्गिस्टिक्स, (कलकत्ता : अक्सफोर्ड एण्ड आर्.वी.एम्., ई. १९७६), पृ. २२८ ।

^{३१} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, नेपाली भाषामा लिङ्ग व्यवस्था, (काठमाण्डौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४२), पृ. ४१-५० ।

^{३२} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, (काठमाण्डौं : साभ्ना प्रकाशन, २०५३), पृ. ८४ ।

^{३३} डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, भाषाविज्ञान, (काठमाण्डौं : न्यु हिराबुक्स इन्टरप्राइजेज, २०५७), पृ. १९९ ।

^{३४} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना, (काठमाण्डौं : साभ्ना प्रकाशन, २०५८), पृ. ११७ ।

“नामको लिङ्गलाई शब्दस्तरमा हेर्दा मानव-अमानव, परुष-स्त्री, सजिव-निर्जिव, मूर्त-अमूर्त, कोमल-कठोर आदि विभिन्न आधारमा छुट्याउन सकिन्छ, तर वाक्यात्मक सङ्गितिका दृष्टिले नेपालीमा मानवीय सन्दर्भको मात्र महत्त्व रहेको हुन्छ।”^{३५}

उक्त विद्वानहरूको मतका आधारमा लिङ्ग नामको व्याकरणात्मक कोटि भएको स्पष्ट हुन्छ। त्यसैले लिङ्ग नामिक पदको व्याकरणात्मक सङ्गितिमा भाले वा पोथी बुझाउने गरी व्याकरणात्मक कोटिका रूपमा चिनिन्छ।

व्याकरणका भाषा अनुसार लिङ्ग दुई वा सो भन्दा बढी प्रकारका हुन्छन्। संस्कृत भाषामा पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुङ्सक लिङ्ग गरी तीन प्रकारका हुन्छन्। जर्मन, पोलिस, अरबेली, ग्रीक, ल्याटिन र रुसी भाषामा पनि तीन लिङ्ग भेटिन्छन्। अफ्रीकाको बान्तु भाषामा भने लिङ्गका धेरै भेद हुन्छन्। नेपालीमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई लिङ्ग^{३६} र कुमाल भाषामा पनि नेपाली भाषामा जस्तै दुई लिङ्गकै समानता पाइन्छ।

४.२.१ नाममा लिङ्ग व्यवस्था

कुनै वस्तु पदार्थ तथा यिनीहरूमा हुने गुण वा भाव बुझाउने शब्दलाई नाम भनिन्छ। वाक्यात्मक संरचना नामपद र क्रियापदमा समान लिङ्गको प्रयोग गरिएको हुन्छ। जुन लिङ्गको नामिकपद वाक्यमा प्रयुक्त हुन्छ, त्यही अनुसार क्रियापदको प्रयोग गरिएको हुन्छ। नेपाली भाषामा क्रियाको सङ्गितिलाई हेरेर नामको सङ्गिति छुट्याउने गरिन्छ। त्यस्तै कतिपय शब्द प्रत्यय लागेर पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्ग भएका नामपदहरू पनि पाइन्छ। जस्तै:

लिङ्ग	नेपाली	कुमाल
पुलिङ्ग	कृष्ण बजार जान्छ।	कृष्ण बजार जाला।
स्त्रीलिङ्ग	पार्वती बजार जान्छे।	पार्वती बजार जाली।
पुलिङ्ग	बाच्छोले दुध खान्छ।	बाच्छोले दुध खाला।
स्त्रीलिङ्ग	बाच्छीले दुध खान्छे।	बाच्छीले दुध खाली।

यी वाक्यहरूमा प्रयोग भएको क्रियालाई फेरबदल गरियो भने लिङ्गको दृष्टिबाट व्याकरणगत क्रुटि भएको मानिन्छ। नेपाली भाषामा मानवीय लिङ्गमा लिङ्गगत भिन्नता पाइन्छ, भने मानवेत्तर लिङ्गमा लिङ्गगत भिन्नता पाइदैन। कुमाल भाषामा भने मानवीय र मानवेत्तर दुवै लिङ्गमा लिङ्गगत भिन्नता पाइन्छ। त्यसैगरी पुलिङ्ग शब्दमा प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्ग भएका नामपदहरू पनि पाइन्छ। जस्तै:

^{३५} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, **समसामयिक नेपाली व्याकरण**, (पाँचौ संस्करण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, २०७१), पृ. ७३।

^{३६} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ८४।

लिङ्ग	नेपाली	कुमाल
पुलिङ्ग	बुढा ।	बुढा ।
स्त्रीलिङ्ग	बुढी ।	बुढी ।
पुलिङ्ग	साहु ।	साउ ।
स्त्रीलिङ्ग	साहुनी ।	साउनी ।
पुलिङ्ग	काका ।	काका ।
स्त्रीलिङ्ग	काकी ।	काकी ।

कतिपय नामपदहरू नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा समानता पाइन्छ ।

उक्त अध्ययनबाट निम्न तथ्यहरू फेला पर्दछ ।

- (क) नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा कर्ताको क्रियासँग लिङ्ग सङ्गति कायम गरिएको हुन्छ ।
- (ख) नेपाली भाषामा मानवेत्तर लिङ्गमा लिङ्गगत भिन्नता पाइदैन भने कुमाल भाषामा लिङ्गगत भिन्नता पाइन्छ ।
- (ग) नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा पुलिङ्गमा प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्ग भएका नामपदहरूमा समानता पाइन्छ ।

४.२.२ विशेषणमा नाम

नामको गुण, दोष, संख्या आदि बुझाउने शब्दलाई विशेषण भनिन्छ । अर्को शब्दमा नामको अर्थलाई स्पष्ट गर्ने वा विशिष्ट बनाउने शब्द नै विशेषण हो । विशेष्यको प्रकृति अनुसार विशेषणको लिङ्ग कायम हुन्छ । नेपाली भाषामा ओकारान्त विशेषणमा रूपायनबाट लिङ्ग भेद गरिन्छ । विशेष्यको लिङ्ग अनुसार ओकारान्त विशेषण इकारान्तमा परिवर्तन हुन्छ । जस्तै:

लिङ्ग	नेपाली	कुमाल
पुलिङ्ग	जेठो छोरो पढ्छ ।	जेठा बेटा पढला ।
स्त्रीलिङ्ग	जेठी छोरी पढ्छे ।	जेठी बेटी पढैली ।
पुलिङ्ग	मोटो केटो घर जान्छ ।	मोटो केटा घर जाला ।
स्त्रीलिङ्ग	मोटी केटी घर जान्छे ।	मोटी केटी घर जाली ।

स्थान, समय र वस्तु आदि बुझाउने गुणबोधक विशेषणमा नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको फरक-फरक रूप पाइदैन । जस्तै:

लिङ्ग	नेपाली	कुमाल
पुलिङ्ग	पाल्पाली केटो ।	पाल्पाली केटा ।
स्त्रीलिङ्ग	पाल्पाली केटी ।	पाल्पाली केटी ।
पुलिङ्ग	रोल्पाली युवक ।	रोल्पाली इवक ।
स्त्रीलिङ्ग	रोल्पाली युवती ।	रोल्पाली ईवती ।

सङ्ख्यावाचक शब्द नामका बीचमा आउने सङ्ख्याको सङ्केत ज्ञापक शब्दलाई कोटिकर भनिन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा सङ्ख्ये-असङ्ख्ये तथा मानवीय-अमानवीय नामका अगाडि कोटिकर विशेषणका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा मानवीय नामका अगाडि **जना** र मानवेत्तर नामका अगाडि **वटा** प्रयोग गरिन्छ ।

	नेपाली	कुमाल
मानवीय	दुई जना पुरुष ।	दुई जना पुरुष ।
मानवेत्तर	दुई जना महिला ।	दुई जना महिला ।
मानवीय	दुई वटा गोरु ।	दुई वटा गोरु ।
मानवेत्तर	दुई वटा गाई ।	दुई वटा गाई ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा सङ्ख्या र नाममा समानता पाइन्छ ।

क्रम जनाउने शब्दलाई क्रमबोधक भनिन्छ । यस्ता विशेषणमा नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा लिङ्ग भेदमा समानता पाइन्छ । जस्तै:

लिङ्ग	नेपाली	कुमाल
पुलिङ्ग	कान्छो छोरा काम गर्छ ।	कान्छा बेटा काम् कर्ला ।
स्त्रीलिङ्ग	कान्छी छोरी काम गर्छे ।	कान्छी बेटी काम् करैली ।
पुलिङ्ग	माइलो छोरा पढाउँछ ।	माइलो बेटा पढाला ।
स्त्रीलिङ्ग	माइली बहारी पढाउँछे ।	माइली ब्वारी पढाली ।

स्वामित्वबोधक विशेषणको प्रयोग नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा हुन्छ । नेपाली भाषामा स्वामित्व जनाउन नाम र सर्वनाममा षष्ठी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । नेपाली भाषामा मानवीय स्वामित्व जनाउन लिङ्ग भेद हुन्छ भने कुमाल भाषामा लिङ्ग भेद पाइदैन । जस्तै:

लिङ्ग	नेपाली	कुमाल
पुलिङ्ग	रामको बाबा ।	रामक बाउ ।
स्त्रीलिङ्ग	रामकी आमा ।	रामक आँबोई ।
पुलिङ्ग	सिर्जनाको दाइ ।	सिर्जनाक दाजु ।
स्त्रीलिङ्ग	सिर्जनाकी भाउजू ।	सिर्जनाक भउजी ।

उक्त तुलनाबाट निम्न कुराहरूमा समानता र भिन्नता पाइन्छ ।

- (क) नेपाली भाषामा ओकारान्त विशेषणमा रूपायनबाट लिङ्ग भेद गरिन्छ, भने कुमाल भाषामा स्वामित्वबोधक बाहेक अन्य विशेषणमा नेपाली भाषामा जस्तै भिन्नता पाइन्छ ।
- (ख) स्थान बुझाउने गुणबोधक विशेषणमा नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा लिङ्ग भेद हुदैन ।
- (ग) क्रमबोधक विशेषणमा दुवै भाषामा शब्दको तहमा लिङ्ग भेद पाइन्छ ।
- (घ) स्वामित्वबोधक विशेषणमा नेपाली भाषामा लिङ्ग भेद हुन्छ, भने कुमाल भाषामा हुदैन ।

४.३ नेपाली र कुमाल भाषामा वचन व्यवस्था

एक वा अनेक सङ्ख्या बुझाउने शब्दलाई वचन भनिन्छ । वचन खास गरी विकारी पदमा चिन्हीत हुने व्याकरणिक कोटि हो । पद सङ्गतिको आधारमा हेर्दा वचन नाम पदको केन्द्रीयतामा रहेर सबै विकारी पदहरूमा व्यक्त भएको पाइन्छ । वचनलाई चिनाउने क्रममा विद्वानहरूले विभिन्न मत राखेका छन् ।

“नेपालीमा गणनीय नामले क्रियापदका साथ एकवचन र बहुवचनको अन्विति लिन्छन् । अगणनीय नामले क्रमशः एकवचनको अन्विति मात्र लिन्छन् ।”^{३७}

“वाक्यमा नामको एक वा अनेक सङ्ख्या अनुसार सबै विकारी (नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया) पदमा देखिने प्रत्यय वा संरचनाको भेदलाई वचन भनिन्छ ।”^{३८}

“नाम वचनसँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि हो ।”^{३९}

“वचनको सम्बन्ध विशेषतः सङ्ख्यासँग रहन्छ तापनि यसले सङ्ख्याको अतिरिक्त अरू किसिमको काम पनि गर्दा नेपालीमा आदरार्थी प्रयोगमा पनि बहुवचन आउँछ ।”^{४०}

^{३७} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत् , पृ. ११७ ।

^{३८} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, मधुपर्क नेपाली भाषामा वचन व्यवस्था, (काठमाडौं : वर्ष २६, अंक १, २०५०), पृ. ५४-५५ ।

^{३९} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, नेपाली कारक व्याकरण, (काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५२), पृ. ८० ।

^{४०} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, पूर्ववत् , पृ. ८४ ।

उक्त विद्वानहरूको मतबाट वचन नामिक पदको व्याकरणात्मक कोटि हो । यसले नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदको सङ्ख्या निर्धारण गर्दछ । नेपाली भाषामा एक बुझाउने एकवचन र दुई वा सो भन्दा बढी सङ्ख्या बुझाउने बहुवचन गरी दुई प्रकारका वचन छन् । त्यसै गरी कुमाल भाषामा पनि नेपाली भाषामा जस्तै एकवचन र बहुवचन गरी दुई वचन भेद पाइन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा वचनको प्रभाव नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियामा सामान रूपमा पाइन्छ ।

४.३.१ नाममा वचन

कुनै वस्तु पदार्थ तथा यिनीहरूमा हुने गुण वा भाव बुझाउने शब्दलाई नाम भनिन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा नाममा वचन भेद पाइन्छ । नेपाली भाषामा नाममा ह्रस्व प्रत्यय लगाएर साथै ओकारान्त नामलाई आकारान्त बनाई बहुवचन बनाइन्छ र कहिले काँही आकारान्त पदमा पनि ह्रस्व प्रत्यय थपेर बहुवचन बनाइन्छ । त्यस्तै कुमाल भाषामा पनि नेपाली भाषामा जस्तै नाममा वचन भेद पाइन्छ ।

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	भाइ खाना खान्छ ।	भाइ भात् खाला ।
बहुवचन	भाइहरू खाना खान्छन् ।	भाइहरू भात् खाल ।
एकवचन	छोरा स्कुल गयो ।	बेटा स्कुल गल् ।
बहुवचन	छोराहरू स्कुल गए ।	बेटाहरू स्कुल गैनन् ।
एकवचन	फूल फक्रिएको छ ।	फूल फक्रिएलाटै ।
बहुवचन	फूलहरू फक्रिएका छन् ।	फूलहरू फक्रिएलाट ।

उक्त तुलनाबाट दुई भाषामा निम्न समानता र भिन्नता पाइन्छ ।

- (क) नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा एकवचन र बहुवचनमा समानता पाइन्छ ।
- (ख) नेपाली भाषामा ओकारान्त नाम आकारान्त भई बहुवचन बन्दछ, भने कुमाल भाषामा आकारान्त नाम नै एकवचन हुन्छ । त्यसलाई बहुवचन बनाउन ह्रस्व प्रत्यय थप्नु पर्ने हुन्छ ।
- (ग) नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा नामको एकवचन र बहुवचन अनुसार क्रियाको पनि फरक-फरक सङ्गति रहेको हुन्छ ।

४.३.२ सर्वनाममा वचन

नाम, नामपद समूह तथा वाक्यको सट्टामा प्रयोग गरिने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा सर्वनाममा वचन भेद पाइन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा सर्वनामका एकवचन र बहुवचनका आधार पदहरू फरक-फरक देखिन्छन् । दुवै भाषाका बहुवचनमा विभिन्न प्रत्ययहरू जोडिएर आएका हुन्छन् । जस्तै:

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	म पढ्न गएँ ।	मुँइ पढै गैनु ।
बहुवचन	हामी पढ्न गयौं ।	हाँर पढै गैली ।
एकवचन	तँ स्कुल गइस् ।	तँइ स्कुल गइले ।
बहुवचन	तिमीहरू स्कुल गयौं ।	तोरेहरू स्कुल गइल ।
एकवचन	ऊ विद्यार्थी हो ।	ऊ विद्यार्थी होकै ।
बहुवचन	उनीहरू विद्यार्थी हुन् ।	उनीहरू विद्यार्थी होकत् ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषाको सर्वनाममा एकवचन र बहुवचनका फरक-फरक भेद पाइन्छ ।

४.३.३ विशेषणमा वचन

नाम वा सर्वनामको गुण, दोष वा अवस्था बुझाउने पदलाई विशेषण भनिन्छ । कुनै भाषा नामपदको वचन अनुसार विशेषणको वचनमा समान र असमान खालका हुन्छन् । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा विशेषण पदमा वचन भेद पाइन्छ । जस्तै:

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	सेतो घर अग्लो छ ।	सेतो घर अल्को बाटै ।
बहुवचन	सेता घरहरू अग्ला छन् ।	सेता घरहरू अल्का बाट ।
एकवचन	रातो फूल राम्रो छ ।	रातो फूल रामर् बाटै ।
बहुवचन	राता फूलहरू राम्रा छन् ।	राता फूलहरू रामर् बाट ।
एकवचन	विद्यार्थी असल हुन्छन् ।	विद्यार्थी असल् होकैल ।
बहुवचन	विद्यार्थीहरू असल हुन्छन् ।	विद्यार्थीहरू असल् होकैल ।

वाक्यको प्रयोगमा कर्तालाई नियन्त्रित गरी स्वामित्व ग्रहण गर्दछ, भने त्यस प्रक्रियालाई स्वामित्वबोधक विशेषण भनिन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा विशेषणमा समान रूपमा वचन भेद पाइन्छ । नामपद एकवचन भएमा विशेषण पनि एकवचन हुने र नामपद बहुवचन भएमा सोही अनुसार विशेषण पनि बहुवचन नै हुने गर्दछ ।

४.३.४ स्वामित्वबोधक विशेषणमा वचन

नेपाली भाषामा षष्ठी विभक्तिको को का की, नो ना नी, रो रा री जस्ता भेदक चिन्हद्वारा स्वामित्व जनाउने गरेको पाइन्छ । कुमाल भाषामा क, अ चिन्हद्वारा स्वामित्व जनाउने गरेको पाइन्छ । जस्तै:

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	मेरो बहिनी	मोर बैनी
बहुवचन	मेरा बहिनीहरू	मोर बैनीहरू
एकवचन	तेरो किताब	तोर किताप्
बहुवचन	तेरा किताबहरू	तोर कितापहरू
एकवचन	उसको छिमेकी	उसक छिमेकी
बहुवचन	उसका छिमेकीहरू	उसक छिमेकीहरू

उक्त उदाहरणबाट नेपाली भाषामा स्वामित्व जनाउने प्रक्रियामा एकवचनको ओकार बहुवचन बनाउँदा आकारमा परिवर्तन भएको छ, भने कुमाल भाषामा स्वामित्वको वचनमा भेद पाइदैन ।

४.४ नेपाली र कुमाल भाषामा पुरुष व्यवस्था

वाक्यमा व्यक्तिलाई बुझाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ । पुरुषलाई विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् ।

“कुनै कुरो बोलेको बेलामा बोलचालमा सहभागीहरूको परिस्थितिगत प्रकृति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई पुरुष भन्ने चलन छ ।”^{४१}

“पुरुष सर्वनाम र क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो ।”^{४२}

“भाषिक प्रयोगमा सहभागीताको विभिन्न स्थिति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक अभिलक्षण पुरुष हो ।”^{४३}

“कथन सन्दर्भमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटि पुरुष हो । यो विशेषतः सर्वनामसँग सम्बन्धित हुन्छ ।”^{४४}

उक्त विद्वानहरूको मतहरूलाई नियाल्दा पुरुष भाषिक प्रयोगमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई बुझिन्छ । सहभागीहरूको भाषिक प्रयोगको प्रकृति तथा अवस्था तीन प्रकारको हुन्छ । एउटा बोल्ने वक्ता हुन्छ, अर्को सुन्ने स्रोत र तेस्रो अन्य कुनै सूच्य हुन्छ । यस आधारमा पुरुष तीन प्रकारको हुन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा पुरुष व्यवस्था समान रूपमा पाइन्छ ।

^{४१} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, **मधुपर्क**, नेपाली भाषामा पुरुष व्यवस्था, (काठमाण्डौं : वर्ष २६, अंक २, २०५०), पृ. ३९-४० ।

^{४२} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, पूर्ववत् , पृ. ८५ ।

^{४३} डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, पूर्ववत् , पृ. २०९ ।

^{४४} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, **नेपाली कारक व्याकरण**, (काठमाण्डौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६२), पृ. ८८ ।

४.४.१ प्रथम पुरुष

जो बोल्छ, त्यस व्यक्तिलाई बुझाउने पदलाई प्रथम पुरुष भनिन्छ । नेपाली भाषामा **म** र **हामी** सर्वनाम पदले प्रथम पुरुष जनाउँछ, भने कुमाल भाषामा **मुँइ** र **हाँर** सर्वनाम पदले प्रथम पुरुष जनाउँछ ।

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	म पढ्न जान्छु ।	मुँइ पढै जान् ।
बहुवचन	हामी पढ्न जान्छौं ।	हाँर पढै जाइला ।

४.४.२ द्वितीय पुरुष

जो सुन्छ, त्यस व्यक्तिलाई बुझाउने पुरुषलाई द्वितीय पुरुष भनिन्छ । नेपाली भाषामा **तँ**, **तिमी**, **तपाईं** एकवचन र **तिमीहरू**, **तपाईंहरू** बहुवचन पुरुष हुन् भने कुमाल भाषामा सर्वनाम पदका आधारमा वचन पुरुष र आदरका रूपहरू देखा पर्दछन् ।

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	तँ गीत गाउँछस् ।	तँइ गीत् गाले ।
	तिमी गीत गाउँछौ ।	तोरे गीत् गाल ।
बहुवचन	तिमीहरू गीत गाउँछौ ।	तोरेहरू गीत् गाल ।
एकवचन	तपाईं विद्यालय जानुहुन्छ ।	तोरे विद्यालय जाल ।
बहुवचन	तपाईंहरू विद्यालय जानुहुन्छ ।	तोरेहरू विद्यालय जाल ।

४.४.३ तृतीय पुरुष

जुन व्यक्तिको बारेमा कुरा गरिन्छ वा वक्ता र स्रोता बाहेकको तेस्रो व्यक्तिलाई बुझाउने पुरुषलाई तृतीय पुरुष भनिन्छ । नेपाली भाषामा वचन तथा अनुरूपका **उनी-उनिहरू**, **तिनी-तिनीहरू**, **वहाँ-वहाँहरू**, **यो-यी** आदि सर्वनाम पदहरूले तृतीय पुरुष जनाउँछन् ।

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	ऊ पढ्छ ।	ऊ पढ्ला ।
बहुवचन	ऊनीहरू पढ्छन् ।	उनीहरू पढैल ।
एकवचन	यो जान्छ ।	यो जाला ।
बहुवचन	यिनीहरू जान्छन् ।	यिनीहरू जाल ।

एकवचन	त्यो रुन्छ ।	त्यो रोला ।
बहुवचन	तिनीहरू रुन्छन् ।	तिनीहरू रोएल ।
एकवचन	वहाँले पढाउनु हन्छ ।	वाँले पढाल ।
बहुवचन	वहाँहरू पढाउनु हन्छ ।	वाँहरूले पढाल ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषाको तृतीय पुरुषको वचन व्यवस्थामा कतिपय सर्वनाम पदहरूमा समानता पाइन्छ ।

४.५ नेपाली र कुमाल भाषामा आदर व्यवस्था

आदर मान-सम्मानको सूचक व्याकरणात्मक कोटि हो । यो वाक्यमा नाम, सर्वनाम र विशेषणमा देखापर्दछ । यसको व्याकरणात्मक व्यवस्था भाषाको प्रकृति तथा विशेषता अनुसार कुनै पनि भाषामा रहन सक्दछ र नरहन पनि सक्दछ । यसलाई चिनाउन विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो मत प्रकट गरेका छन् ।

“मानवीय कोटिका नेपाली नाममध्ये सम्बन्धित नामले बुझाउने व्यक्तिको सामाजिक प्रतिष्ठा नाम वा सर्वनामले सङ्केत गरिएका व्यक्तिहरू (वक्ता वा स्रोता)का बीचको सामाजिक अन्तर्सम्बन्ध देखाउने पदसङ्गति, वाक्य गठन र रूपतत्त्वका भेदलाई आदरार्थी भनिन्छ ।”^{४५}

“आदरले व्याकरणात्मक कोटि दर्शाउँछ । यो मानवीय प्रसङ्गमा बहुवचन वा संयुक्त क्रियाद्वारा व्यक्त हुन्छ ।”^{४६}

“नेपाली भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषका सर्वनाम र क्रियापदले आदरार्थी प्रयोगका चार तहलाई प्रकट गर्दछन् ।”^{४७}

वाक्यमा सम्बोधित व्यक्तिहरूको सामाजिक अवस्था र वक्ता-स्रोता बीचको सम्बन्ध बुझाउने रूप नै आदर वाचक रूप हो । नेपाली भाषामा आदरका तहहरू आफ्नै संस्कृति, सामाजिक, धार्मिक एवं उमेरगत आधारमा निर्धारित हुने गर्दछ । यसका आधारमा नेपाली भाषामा चार तहहरू (अनादर, सामान्य आदर, उच्च आदर र उच्चतम् आदर) रहेका छन् । जस्तै:

४.५.१ अनादर

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	तँ घर जान्छस् ।	तँइ घर जाले ।

^{४५} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, मधुपर्क, नेपाली भाषामा आदर व्यवस्था, (काठमाडौं : वर्ष २६, अंक १, २०४९), पृ.सं. ६१ ।

^{४६} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ९१ ।

^{४७} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ११८ ।

४.५.२ समान्य आदर

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	तिमी घर जान्छौ ।	-
बहुवचन	तिमीहरू घर जान्छौ ।	-

४.५.३ उच्च आदर

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	तपाईं घर जानुहुन्छ ।	तोरे घर जाल ।
बहुवचन	तपाईंहरू घर जानुहुन्छ ।	तोरेहरू घर जाल ।

४.५.४ उच्चतम् आदर

वचन	नेपाली	कुमाल
एकवचन	हजुर घर गइवक्सिन्छ ।	-
बहुवचन	हजुरहरू घर गइवक्सिन्छ ।	-

नेपाली भाषामा चार तहका आदर व्यवस्था रहेको छ, भने कुमाल भाषामा दुई तहका मात्र आदर व्यवस्था देखिन्छ । तोरे सर्वनाम शब्दले उच्च आदरको सम्बोधन गरेको पाइन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा आदरबोधक सर्वनामको रूप फरक-फरक पाइन्छ । दुवै भाषामा आदरअनुसार फरक-फरक क्रिया सङ्गति रहेको हुन्छ ।

४.६ नेपाली र कुमाल भाषामा कारक/विभक्ति व्यवस्था

नाम, सर्वनाम र क्रियापदबीच अर्थगत सम्बन्ध गराउने व्याकरणात्मक व्यवस्थालाई कारक भनिन्छ । कारक कुनै कार्य सम्पादन गर्ने प्रक्रियामा सहभागी हुन आउने नाम वा नामिक पद पनि हो । यस नामले भिन्नि रूपमा क्रियासँगको आर्थी सम्बन्ध देखाउँछ । कारकलाई विभिन्न विद्वानहरूले यसरी परिभाषित गरेका छन् ।

“वाक्यमा प्रयोग भएको कुनै पनि नाम कारक बिनाको हुन सक्दैन । वाक्यमा क्रियाको नाम अथवा नामानुगमिक पदसँगको सम्बन्धलाई कारक भन्दछन् । यहाँ नाम भन्नाले सर्वनामलाई पनि बुझ्नु पर्दछ ।”^{४८}

“क्रियासँग सम्बन्ध हुन जाने वस्तुलाई कारक र तिनका विभक्तिलाई कारक विभक्ति भन्दछन् ।”^{४९}

^{४८} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, मधुपर्क, नेपाली भाषामा कारक व्यवस्था, (काठमाण्डौं : वर्ष २६, अंक ३, २०५०), पृ. ३५-३६ ।

^{४९} हेमराज पण्डित, चन्द्रिका, (दासौ संस्करण, काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन, २०५१), पृ. ४३ ।

“क्रियासँग सम्बन्ध राखी वाक्यमा रहेर भिन्न किसिमको काम संज्ञा पदको रूपमा कारकलाई चिन्न सकिन्छ।”^{५०}

“वाक्यमा क्रियाको व्यापार गर्ने नामिक शब्दलाई कारक भनिन्छ।”^{५१}

कारकलाई रूपविन्यासका आधारमा सरल र तिर्यक कारक तथा वाक्यात्मक सम्बन्धको आधारमा कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान र अधिकरण कारकमा विभाजन गरिएको छ।

४.६.१ रूप रचनाको आधारमा कारक

रूप रचनाको आधारमा कारकलाई सरल र तिर्यक गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ। विभक्ति नलागेका नामिक पदलाई सरल र विभक्ति लागेका नामिक पदलाई तिर्यक कारक भनिन्छ। यस अन्तर्गत कारक विभक्तिलगायत बहुवचनका सबै रूपहरू पर्दछन्। जस्तै:

तालिका नं. १

नाम	सरल कारक		तिर्यक कारक	
	नेपाली	कुमाल	नेपाली	कुमाल
	राम	राम्	रामको	रामक
	गाई	गाई	गाईलाई	गाईके
	किताब	किताप्	किताबको	कितपक
	स्याउ	स्याउ	स्याउलाई	स्याउके
सर्वनाम	म	मुँइ	मेरो	मोर
	तँ	तँइ	तेरो	तोर
	ऊ	ऊ	ऊसले	उल्ले
	यो	यो	यसको	यसक
	त्यो	त्यो	त्यसको	त्यसक

उक्त तालिकाको विश्लेषणबाट निम्न कुराहरू स्पष्ट हुन्छ।

- (क) नेपाली भाषामा इकार-ओकारमा नाम र सर्वनामको सरल र तिर्यक रूप हुने गर्दछ।
- (ख) कुमाल भाषामा अकार-एकारमा नाम र सर्वनामको सरल र तिर्यक रूप हुने गर्दछ।
- (ग) दुवै भाषामा नाम र सर्वनाममा विभक्ति लागेर तिर्यक कारक भएको हुन्छ।

४.६.२ वाक्यात्मक सम्बन्धका आधारमा कारक

वाक्यमा प्रयोग भई नामपदबाट स्पष्ट हुने क्रियासँगको आर्थी सम्बन्ध कारक हो। वाक्यात्मक सम्बन्धको आधारमा कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान र अधिकरण गरी कारकलाई ६ वर्गमा विभाजन गरिएको छ। जस्तै:

^{५०} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ८५।

^{५१} मोहनराज शर्मा, शब्द रचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्त्व र अभिव्यक्ति, (काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०५३), पृ. १४१।

तालिका नं. २

सि.नं.	कारक	नेपाली (विभक्ति)	कुमाल (विभक्ति)
१	कर्ताकारक	ले	ले
२	कर्मकारक	लाई	के
३	करणकारक	ले, द्वारा, बाट	ले, बटे
४	सम्प्रदान	लाई, लागि, निम्ति	के, निम्ति
५	अपादान	देखि, बाट	बटे
६	अधिकरण	मा, माथि	मा, माथि

(क) कर्ताकारक: वाक्यमा कार्यसम्पादन गर्ने नामिक पदलाई कर्ता कारक भनिन्छ । नेपाली भाषामा ले र शून्य (०) विभक्ति त्यस्तै कुमाल भाषामा ले र शून्य (०) विभक्ति लागेर कर्ता कारक जनाउँछ । जस्तै:

तालिका नं. ३

नेपाली	विभक्ति	कुमाल	विभक्ति
राम पढ्न जान्छ ।	-	राम पढै जाला ।	-
रामले चिठी लेख्छ ।	ले	रामले पत्र लेख्ला ।	ले
म भात खान्छु ।	-	मुँइले भात खान् ।	ले
तिमीले भोला किन्यौ ।	ले	तोरेले भोला किन्ल ।	ले

(ख) कर्मकारक: वाक्य क्रियाको अधीनमा रही फल प्राप्त गर्ने वा असर व्यहोर्ने नामिक पदलाई कर्मकारक भनिन्छ । नेपाली भाषामा लाई र कुमाल भाषामा के विभक्तिले कर्मकारक जनाउँछ, भने कुनै अवस्थामा भाषामा विभक्ति रहितको वाक्यले पनि कर्मकारक जनाउँछ । जस्तै:

तालिका नं. ४

नेपाली	विभक्ति	कुमाल	विभक्ति
गुरुले विद्यार्थीलाई पढाउनु भयो ।	लाई	गुरुले विद्यार्थीके पढैनन् ।	के
श्यामले भात खायो ।	-	श्यामले भात खैलस् ।	-

(ग) करणकारक: वाक्यमा कर्ताले कार्यसम्पादन गर्दा प्रयोग हुने साधनको रूपमा आउने नामिक पदलाई करणकारक भनिन्छ । करण भनेको नै साधन र औजार हो । नेपाली भाषामा ले, द्वारा, बाट विभक्ति र कुमाल भाषामा ले, बटे, विभक्ति प्रयोग भई करणकारकको अर्थलाई संकेत गर्दछ । जस्तै:

तालिका नं. ५

नेपाली	विभक्ति	कुमाल	विभक्ति
राम कलमले चिठी लेख्छ ।	ले	राम् लेख्नीले पत्र लेख्ला ।	ले
मैले चक्कुद्वारा मुला काट्छु ।	द्वारा	मुँइले चक्कुले मुला काटैन् ।	ले

(घ) सम्प्रदान कारक: वाक्यमा कार्यसम्पादनको क्रममा जसका लागि काम गरिन्छ, त्यसलाई बुझाउने नामिक पदलाई सम्प्रदान कारक भनिन्छ । नेपाली भाषामा सम्प्रदान कारकमा **लाई, लागि, निम्ति** विभक्तिको प्रयोग गरिन्छ, भने कुमाल भाषामा **कर** विभक्तिको प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै:

तालिका नं. ६

नेपाली	विभक्ति	कुमाल	विभक्ति
मैले परीक्षाको लागि कलम किनें ।	लागि	मुँइले परीक्षाके कर लेख्नी किन्नु ।	कर
बाबाले छोराको निम्ति दुःख गर्नुहुन्छ ।	निम्ति	बाउले बेटाके कर दुःख करैल ।	कर

(ङ) अपादान कारक: वाक्यमा कार्य सम्पादनका क्रममा क्रियापदले बुझाउने कार्यव्यापारको उद्गम बिन्दु र समय बुझाउने तथा उक्त बिन्दु र समयबाट छुट्टिएको जनाउने नामिक पदलाई अपादान कारक भनिन्छ । नेपाली भाषामा अपादान कारकमा **देखि, बाट** विभक्तिको प्रयोग गरिन्छ, भने कुमाल भाषामा **बटे** विभक्तिको प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै:

तालिका नं. ७

नेपाली	विभक्ति	कुमाल	विभक्ति
बाबा पोखरादेखि आउनुहुन्छ ।	देखि	बाउ पोखराबटे आल ।	बटे
रुखबाट स्याउ खस्यो ।	बाट	रुखबाटै स्याउ खसल् ।	बटे

(च) अधिकरण कारक: वाक्यको कार्य सम्पादन सम्पन्न हुने आधार वा स्थान जनाउने नामिक पदलाई अधिकरण कारक भनिन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा अधिकरण कारकमा **मा, माथि** विभक्तिको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै:

तालिका नं. ८

नेपाली	विभक्ति	कुमाल	विभक्ति
टेबुलमा किताब राख्नुहोस् ।	मा	टेबुलमा किताप् राख ।	मा
छानामाथि चरो उडेको छ ।	माथि	छानामाथि चरा उड्तातै ।	माथि

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा कारक व्यवस्थामा समानता पाइन्छ, भने विभक्ति चिन्हहरू आफ्नै किसिमका पाइन्छन् । दुवै भाषामा कारकलाई रूप रचनाको आधारमा र वाक्यात्मक सम्बन्धको आधारमा विभाजन गरिएको छ । रूप रचनामा सरल र तिर्यक गरी दुई कारक हुन्छन्, भने वाक्यात्मक सम्बन्धका आधारमा कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान र अपादान गरी ६ प्रकारका हुन्छन् ।

परिच्छेद पाँच

क्रियापदका व्याकरणात्मक कोटि

५.१ भूमिका

वाक्यमा कर्ताले गरेको काम, घटेको घटना वा स्थिति बुझाउने पदलाई क्रियापद भनिन्छ । क्रियापदले वाक्यमा विधेयको काम गर्दछ र वाक्यलाई टुड्याउँछ । यो फरक-फरक व्याकरणिक कोटिद्वारा अभिव्यक्त हुन्छ । यसका व्याकरणिक कोटिहरू काल, पक्ष, भाव, वाच्य, करण-अकरण (ध्रुवीयता) आदिका साथै लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि पनि पर्दछन् । यस परिच्छेदमा नेपाली र कुमाल भाषाका यिनै कोटिहरूको बीचमा तुलनात्मक अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२ नेपाली र कुमाल भाषामा काल व्यवस्था

क्रियापदले गरेको काम वा अवस्थाको समयलाई काल भनिन्छ । यसको निर्धारण अभिव्यक्तिको समयलाई आधार मानेर गरिन्छ । क्रियाले सम्पन्न गरेको कामले समयको जानकारी गराउँछ, भने त्यो काल हो ।

“क्रियामा पाइने उपसर्ग, प्रत्यय र मध्यमसर्ग जस्ता रूपका आधारमा भाषामा तट्कारै देखा पर्ने समयको भेद नै काल हो ।”^{५२}

“काल समयसँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो ।”^{५३}

“कालको तात्पर्य समय हो । वाक्यमा क्रियाको काल हुन्छ । कालले क्रियाको कार्य वा अवस्थालाई जनाउँछ ।”^{५४}

“काल समय हो । प्राकृतिक रूपमा कालको कुनै खण्ड वा सीमा हँदैन परन्तु प्रत्येक भाषामा क्रियापदका अलग-अलग रूपले काललाई विभिन्न खण्डमा विभाजित गर्दछन् ।”^{५५}

“काल भाषामा समय बुझाउने भाषिक रूप हो ।”^{५६}

“काल क्रियापदको समय सङ्केतक कोटि हो ।”^{५७}

उक्त विद्वानहरूको काल सम्बन्धी परिभाषाबाट काल भनेको क्रियाले सम्पन्न गरेको वा गर्ने कार्यव्यापारको समय भन्ने बुझिन्छ । कालको प्रकारको बारेमा विभिन्न विद्वानहरूको फरक-फरक मत रहेको पाइन्छ । भाषाविद् प्रा.डा. माधव प्रसाद पोखरेलले काल भूत र अभूत गरी दुई प्रकारको हुने

^{५२} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, **मधुपर्क**, नेपाली भाषामा काल व्यवस्था, (काठमाण्डौं : वर्ष २५, अंक ३, २०४९), पृ. ६९ ।

^{५३} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, **भाषाविज्ञान**, (काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन, २०५३), पृ. ८६ ।

^{५४} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १५८ ।

^{५५} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ९६ ।

^{५६} डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, पूर्ववत्, पृ. २०६ ।

^{५७} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, **नेपाली कारक व्याकरण**, (काठमाण्डौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६२), पृ. ११७ ।

मान्दछन् । प्रा.डा. चुडामणि बन्धुले भने भूत, वर्तमान र भविष्यत गरी तीन प्रकारका कालको चर्चा गरेका छन् । प्रा.डा. ब्रतराज आचार्यले थियो र छ धातुका आधारमा भूत र अभूत गरी काल दुई प्रकारको हुने उल्लेख गरेका छन् । डा. हेमाङ्गराज अधिकारीले काल भूत र अभूत गरी दुई प्रकारको चर्चा गरेका छन् । यस शोधपत्रमा नेपाली भाषामा काललाई मुख्यतया भूत र अभूत कालमा विभाजन गरी अभूत काललाई भने वर्तमान र भविष्यत गरी उप-विभाजन गरिएको पाइन्छ ।

५.२.१ भूत काल

यस कालले बितेको समयमा कार्यव्यापार सम्पन्न भइसकेको स्पष्ट पार्दछ । यसलाई विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् ।

“भूतकाल भनेको बितेको समय हो । यसलाई जनाउन धातुमा यो/इ प्रत्यय आदि विभक्ति जोडी क्रियापदको रचना गरिन्छ ।”^{५८}

“क्रियामा वर्णित कार्य वा अवस्थाको समय उहिले वा पहिले हुँदा भूतकाल हुन्छ ।”^{५९}

“भूत कालले बितेको समयलाई जनाउँछ ।”^{६०}

भूतकाललाई जनाउनका लागि नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा आ-आफ्नै किसिमका रूपहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
मैले चिठी लेखें ।	मुँइले पतर् लेख्नु ।
हामीले चिठी लेख्यौं ।	हाँरले पतर् लेख्नी ।
तैंले चिठी लेखिस् ।	तँइले पतर् लेख्ले ।
तिमीहरूले चिठी लेख्यौ ।	तोरेहरूले पतर् लेख्ल ।
उसले चिठी लेख्यो ।	उसले पतर् लेख्लस् ।
उनीहरूले चिठी लेखे ।	उनीहरूले पतर् लेख्नु ।

नेपाली र कुमाल भाषाका भूतकालका रूपहरूलाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।

^{५८} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ९७ ।

^{५९} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १५७ ।

^{६०} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, **समसामयिक नेपाली व्याकरण**, (पाँचौ संस्करण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, २०७१), पृ. १३१ ।

तालिका नं. १

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		नेपाली	कुमाल	नेपाली	कुमाल
प्रथम	अनादर	लेखें	लेख्नु	लेख्यौं	लेख्नी
द्वितीय	उच्च आदर	लेख्नुभयो	लेख्ल	लेख्नुभयो	लेख्ल
तृतीय	सामान्य आदर	लेख्यो	लेख्लस्	लेखे	लेखन्

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा भूतकालका मुल धातुमा फरक-फरक रूपका क्रिया सङ्गति पाइन्छ ।

५.२.२ वर्तमान काल

चलिरहेको समयमा क्रियाले सम्पन्न गरेको कार्यव्यापार जनाउने काललाई वर्तमान काल भनिन्छ । अर्थात् धातुमा छ, छन्, छौं, हौ वर्तमानकालिक रूपहरू संलग्न भएको काल नै वर्तमान काल हो । यस काललाई चिनाउन विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् ।

“वर्तमान काल भनेको तत्कालको समय हो ।”^{६१}

“क्रियामा वर्णित कार्य वा अवस्थाको समय अहिले हुँदा वर्तमान काल हुन्छ ।”^{६२}

यी मतहरूका आधारमा कुनै काम तत्कालिन समयकै सेरोफेरोमा नै कुनै कार्यव्यापार भैइरहेको छ, भन्ने बुझाउने काल नै वर्तमान काल हो, भन्ने बुझ्न सकिन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
म पढ्छु ।	मुँइ पढैन् ।
हामी पढ्छौं ।	हाँरले पढिला ।
तँ पढ्छस् ।	तँइले पढैले ।
तिमीहरू पढ्छौं ।	तोरेहरूले पढैल ।
ऊ पढ्छ ।	उल्ले पढ्ला ।
उनीहरूले पढ्छन् ।	उनीहरूले पढैल ।

वर्तमान कालको परिभाषालाई यस तालिकाबाट स्पष्ट गर्न सकिन्छ ।

^{६१} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ९७ ।

^{६२} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १५७ ।

तालिका नं. २

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		नेपाली	कुमाल	नेपाली	कुमाल
प्रथम	अनादर	पढ्छु	पढैन्	पढ्छौं	पढिला
द्वितीय	उच्च आदर	पढ्नुहुन्छ	पढैल	पढ्नुहुन्छ	पढैल
तृतीय	सामान्य आदर	पढ्छ	पढ्ला	पढ्छन्	पढैल

नेपाली र कुमाल दुवै भाषाका भूतकालमा प्रथम, द्वितीय तृतीय पुरुषको एकवचन र बहुवचनमा फरक-फरक रूपका क्रिया सङ्गति पाइन्छ ।

५.२.३ भविष्यत काल

कथन समयको कथन काल भन्दा पछिको समय जनाउने काललाई भविष्यत काल भनिन्छ । यसलाई विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् ।

“भविष्यत काल भनेको पछि आउने समय हो । नेपालीमा सामान्य धातुमा **नेछ** प्रत्यय जोडिई बन्ने क्रियापदलाई भविष्यत काल भनिन्छ ।”^{६३}

“भविष्यत काल भनेको पछि आउने समय हो । नेपालीमा लेख्य रूपमा भविष्यत कालको **नेछ** रूप पाइए तापनि त्यो वैकल्पिक रूपमा प्रयोग हुने भएकाले भविष्यत काल छुट्टै नरहेको देखिन्छ ।”^{६४}

यस मतबाट पछिको समयलाई वा क्रियाको कार्यव्यापार आउने समय हुने कार्य अवस्थालाई भविष्यत काल भन्ने गरिन्छ । नेपाली भाषामा धातुमा **नेछ** प्रत्यय लागे जस्तै कुमाल भाषामा पनि धातुमा **नि होकै** प्रत्यय लागेर भविष्यत कालका क्रियापदका रूप निर्माण हुन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
म जानेछु ।	मुंइ जानिहोकै ।
हामी जानेछौं ।	हाँर जानिहोकै ।
तँ जानेछस् ।	तँ जाले ।
तिमीहरू जानेछौ ।	तोरेहरू जानिहोकै ।
ऊ जानेछ ।	ऊ जानिहोकै ।
उनीहरू जानेछन् ।	उनीहरू जानिहोकै ।

भविष्यत कालको अवस्थालाई यस तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

^{६३} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत् , पृ. ९७ ।

^{६४} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् , पृ. १२० ।

तालिका नं. ३

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		नेपाली	कुमाल	नेपाली	कुमाल
प्रथम	अनादर	जानेछु	जानिहोकै	जानेछौ	जानिहोकै
द्वितीय	उच्च आदर	जानुहुनेछ	जानिहोकै	जानुहुनेछ	जानिहोकै
तृतीय	सामान्य आदर	जानेछ	जानिहोकै	जानेछन्	जानिहोकै

नेपाली भाषामा प्रथम र तृतीय पुरुषको एकवचन र बहुवचनको क्रिया सङ्गतिमा समानता नदेखिइ द्वितीय पुरुषमा मात्र समानता देखिन्छ, भने कुमाल भाषामा प्रथम द्वितीय र तृतीय पुरुषको एकवचन र बहुवचनको क्रिया सङ्गतिमा समानता देखिन्छ।

५.३ नेपाली र कुमाल भाषामा पक्ष व्यवस्था

पक्ष भनेको कुनै काल वा समयको सानो (सुक्ष्म) रूप हो। यो काल भित्र क्रियाको कार्यको प्रकृति तथा विवरणलाई सङ्केत गर्ने व्याकरणिक कोटि हो। यसबाट क्रियाका विभिन्न अवस्था वा चरणहरू व्यक्त हुन्छन्। पक्षका बारेमा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन्।

“कुनै खास काल भित्र पूरा भइसकेको छ की छैन पूरा भइसकेको भए भर्खरै पूरा भएको हो की, धेरै वर्ष अघि पूरा भएको हो। काम पूरा भएको वक्ताले पहिले नै चाल पाएको थियो की, भर्खरै चाल पायो जस्ता कुनै खास परिस्थिति भित्रका मसिना कुराहरूको रिक्त जानकारी पनि क्रियामा प्रयोग भएका रूपतत्त्वबाट थाहा हुन्छ, भने काल विशेष कुनै खास परिस्थिति भित्रका ती अतिरिक्त सूचनालाई पक्ष भनिन्छ।”^{६५}

“पक्ष क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो र काम कुन समय अवधिमा भयो भन्ने कुरा बताउँछ।”^{६६}

“क्रियामा व्यक्त समय (काल)सँग क्रियामा व्यक्त घटनाको अवस्थालाई जोड्ने व्याकरणिक अभिलक्षण हो।”^{६७}

“पक्ष भनेको क्रियाव्यापारको स्थिति वा अवस्था हो।”^{६८}

“पक्षले खास कालको परिवेश भित्र क्रियाका कार्यको प्रकृति तथा वितरणलाई जनाउँछ।”^{६९}

^{६५} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, **मधुपर्क**, नेपाली भाषामा कालका पक्ष, (काठमाण्डौं : वर्ष २५, अंक ५, २०४९), पृ. ६०-६२।

^{६६} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ८६।

^{६७} डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, पूर्ववत्, पृ. २०७।

^{६८} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ९८।

^{६९} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १२१।

नेपाली भाषाका परम्परागत व्याकरणमा पाँच प्रकारका पक्षको चर्चा गरिएको पाइन्छ । भूतकालको अज्ञात र अव्यस्त पक्ष अतिरिक्त पक्ष हुन्, भने सामान्य, अपूर्ण र पूर्ण तीनै कालका साभा पक्ष रहेका छन् ।

५.३.१ सामान्य पक्ष

सामान्य पक्ष कालको सामान्य अवस्था हो । यसले कार्यव्यापारको सामान्य सङ्केत गर्दछ । नेपाली र कुमाल भाषाका सामान्य पक्षको रूपलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

पुरुष	भाषा	भूत	वर्तमान	भविष्यत
प्रथम	नेपाली	म पढें ।	म पढ्छु ।	म पढ्नेछु ।
	कुमाल	मुँइले पढनु ।	मुँइले पढैन् ।	मुँइले पढिनहोकै ।
द्वितीय	नेपाली	तँ पढिस् ।	तँ पढ्छस् ।	तँ पढ्नेछस् ।
	कुमाल	तँइले पढले ।	तँइले पढैले ।	तँइले पढिनहोकै ।
तृतीय	नेपाली	ऊ पढ्यो ।	ऊ पढ्छ ।	ऊ पढ्नेछ ।
	कुमाल	उल्ले पढ्लस् ।	उल्ले पढ्ला ।	उल्ले पढिनहोकै ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा भूत, वर्तमान र भविष्यत कालका सामान्य पक्षका रूपहरू फरक-फरक हुन्छन् ।

५.३.२ अपूर्ण पक्ष

अपूर्ण पक्षले काल विशेषमा क्रियाको कार्यव्यापार चालु रहेको छ, भने त्यसलाई अपूर्ण पक्ष भनिन्छ । यसले कार्यको निरन्तरता जनाउँछ । यो पक्षको क्रियाका तीनवटै कालमा रहेको देखिन्छ । नेपालीमा मूल धातुमा तै/दै प्रत्यय जोडिई अपूर्ण पक्षको क्रियापद निष्पन्न हुन्छ, भने कुमाल भाषामा मूल धातुमा तै प्रत्यय जोडिई अपूर्ण पक्षको क्रियापद निष्पन्न हुन्छ । जस्तै:

पुरुष	भाषा	भूत	वर्तमान	भविष्यत
प्रथम	नेपाली	मैले लेख्दै थिएँ ।	मैले लेख्दैछु ।	मैले लेख्दै हुनेछु ।
	कुमाल	मुँइले लेख्तरनु ।	मुँइले लेख्ताटाँ ।	मुँइले लेख्ता होक्तनु ।
द्वितीय	नेपाली	तपाईं लेख्दै हुनुहुन्थ्यो ।	तपाईं लेख्दै हुनुहुन्छ ।	तपाईं लेख्दै हुनुहुनेछ ।
	कुमाल	तोरेले लेख्तरल ।	तोरेले लेख्ताटा ।	तोरेले लेख्ता होक्तलाय ।
तृतीय	नेपाली	ऊ लेख्दै थियो ।	ऊ लेख्दैछ ।	ऊ लेख्दै हुनेछ ।
	कुमाल	उल्ले लेख्तरय ।	उल्ले लेख्ताटा ।	उल्ले लेख्ता होक्तय ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा भूत, वर्तमान र भविष्यत तीन वटै कालका प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषका क्रिया सङ्गतिका रूपहरू फरक-फरक देखिन्छन् ।

५.३.३ पूर्ण पक्ष

पूर्ण पक्षले क्रियाको कार्यव्यापार सम्पन्न भइसकेको सङ्केत गर्दछ । यसमा कार्यको पूर्णता जनाउने रूपहरू देखापर्दछन् । नेपाली भाषामा पूर्णता जनाउने रूपहरू लिङ्ग, वचन पुरुष अनुसार एको, एका, एकी जस्ता रूपहरू देखा पर्दछन्, भने कुमाल भाषामा विभिन्न किसिमको रूपहरू देखा पर्दछन् ।

पुरुष	भाषा	भूत	वर्तमान	भविष्यत
प्रथम	नेपाली	म गएको थिएँ ।	म गएकोछु ।	म गएको हुनेछु ।
	कुमाल	मुँइ गैनुइ ।	मुँइ गलाटौँ ।	मुँइ गैलक होकैनु ।
द्वितीय	नेपाली	तँ गएको थिइस् ।	तँ गएको छस् ।	तँ गएको हुनेछस् ।
	कुमाल	तँइ गलाटे ।	तँइ गैले ।	तँइ गैलक होकैले ।
तृतीय	नेपाली	ऊ गएको थियो ।	ऊ गएकोछ ।	ऊ गएको हुनेछ ।
	कुमाल	ऊ गलाटै ।	ऊ गलाट ।	ऊ गैलक होला ।

५.३.४ अभ्यस्त पक्ष

भूत कालसँग सम्बन्धित पक्षले विगतमा घटेको वा हुने गरको तर वर्तमानमा चाँही नहुने कार्यव्यापारलाई सङ्केत गर्दछ । अर्थात् यस पक्षले कुनै कुरा पहिले हुने गरेको तर अहिले नहुने बोध गराउँछ । नेपाली भाषामा क्रियाको मूल धातुमा थें, थ्यौँ, थ्यो, थी, थिन् जस्ता प्रत्ययका रूपहरू प्रयोग भएको पाइन्छ, भने कुमाल भाषामा अनु, अल, अय जस्ता प्रत्ययका रूपहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै:

पुरुष	नेपाली	कुमाल
प्रथम	म विहानै भलिबल खेल्यें ।	मुँइ विहानै भलिबल खेलतनु ।
द्वितीय	तपाईं विहानै भलिबल खेलनुहुन्थ्यो ।	तोरे विहानै भलिबल खेलतल ।
तृतीय	ऊ विहानै भलिबल खेल्यो ।	ऊ विहानै भलिबल खेलतय ।

५.३.५ अज्ञात पक्ष

अज्ञात पक्षले कुनै कार्य विगतमा थाहै नभई सम्पन्न भएको तर वर्तमानमा त्यसको जानकारी प्राप्त भएको कुरालाई सङ्केत गर्दछ । अज्ञात पक्ष भूतकालसँग सम्बन्धित पक्ष हो । दुवै भाषाका अज्ञात पक्षलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जस्तै:

पुरुष	नेपाली	कुमाल
प्रथम	म पास भएछु ।	मुँइ पास भैलक होक्तनुइ ।
द्वितीय	तपाईं पास हुनुभएछ ।	तोरे पास भैलक होक्तलाय ।
तृतीय	ऊ पास भएछ ।	ऊ पास भैलक होकाय ।

उक्त उदाहरणाबाट निम्न कुराहरू स्पष्ट हुन्छ ।

(क) नेपाली भाषामा धातुमा एछ, एछु, एछौं, एछौ, एछिन्, एछन् आदि प्रत्ययहरू जोडिएर वाक्य पूरा भएको पाइन्छ ।

(ख) कुमाल भाषामा धातुमा ऐलक होक्तनुइ, ऐलक होक्तलाय, ऐलक होकाय, आदि प्रत्ययहरू जोडिएर वाक्य पूरा भएको पाइन्छ ।

५.४ नेपाली र कुमाल भाषामा भाव व्यवस्था

भाव क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । यसलाई अर्थ पनि भनिन्छ । यसमा लेखक वा वक्ताको आशय वा मनोभावना बमोजिम क्रियापदको रूप तयार हुन्छ । यसरी वक्ता वा लेखकको आशय जनाउने भावका बारेमा विभिन्न विद्वानहरूले निम्नानुसार मत व्यक्त गरेका छन् ।

“वक्ताको मनोभाव वा मनाशयको भिन्नतालाई व्यक्त गर्ने क्रियाको रूपतत्त्व वा संरचनाको भिन्नतालाई क्रियाको भाव भनिन्छ ।”^{७०}

“भाव क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो र यसको सम्बन्ध पुरै वाक्यसँग हुन्छ ।”^{७१}

“अर्थ भनेको वक्ताको मनोभावको भिन्नता हो । यसलाई भाव वा वृत्ति पनि भनिन्छ ।”^{७२}

उक्त परिभाषालाई अध्ययन गर्दा भाव भन्नाले वक्ताको अभिप्राय हो, भन्ने स्पष्ट हुन्छ । नेपाली भाषामा भाव कति प्रकारका छन्, भन्ने कुरा विभिन्न विद्वानहरू बीच फरक-फरक मत पाइन्छ । यस शोधकार्यमा सामान्यार्थ, इच्छार्थ, आज्ञार्थ, सम्भावनार्थ र संकेतार्थ गरी पाँच प्रकारका भावहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

५.४.१ सामान्यार्थ

वक्ताको सामान्य मनोभावना अभिव्यक्त गर्ने क्रियाको भावलाई सामान्यार्थ भनिन्छ । यसमा क्रियाले निश्चितताको भाव व्यक्त गर्ने हुनाले यसलाई निश्चयार्थ पनि भनिन्छ । त्यसैले सामान्यार्थमा निश्चित अर्थ हुन्छ, जसले कुनै कुराको जानकारी दिन्छ । सामान्यार्थको अभिव्यक्ति करण-अकरण र प्रश्न सूचक क्रिया भएको वाक्यमा पनि हुन्छ । प्रश्न सूचकको रूपमा प्रयुक्त हुँदा निश्चित हुन सकिने

^{७०} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, मधुपर्क, नेपाली भाषामा भाव, (काठमाण्डौं : वर्ष २५, अंक ३, २०४९), पृ. ५९ ।

^{७१} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ८७ ।

^{७२} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, पृ. १०० ।

हुन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा सबै कालको सबै पक्षमा समान्यार्थ भाव भएको वाक्य हुन्छ । जस्तै:

पक्ष	भाषा	भूतकाल	वर्तमानकाल	भविष्यतकाल
सामान्य	नेपाली	मैले भात खाएँ ।	मैले भात खान्छु ।	मैले भात खानेछु ।
	कुमाल	मुँइले भात् खैनु ।	मुँइले भात् खानु ।	मुँइले भात् खानिहोकै ।
अपूर्ण	नेपाली	मैले भात खादै थिएँ ।	मैले भात खादैछु ।	मैले भात खादै हुनेछु ।
	कुमाल	मुँइले भात् खैतैरनु ।	मुँइले भात् खैतैबाटौँ ।	मुँइले भात् खैतै होकैनु ।
पूर्ण	नेपाली	मैले भात खाएको थिएँ ।	मैले भात खाएकोछु ।	मैले भात खाएको हुनेछु ।
	कुमाल	मुँइले भात् खैनुइ ।	मुँइले भात् खालाटौँ ।	मुँइले भात् खेलक होकैनु ।
अज्ञात	नेपाली	मैले भात खाएछु ।		
	कुमाल	मुँइले भात् खेलक होक्तनुइ ।		
अव्यस्त	नेपाली	मैले भात खान्थेँ ।		
	कुमाल	मुँइले भात् खाइतनुइ ।		

५.४.२ इच्छार्थ

इच्छा, अनुमति, आशिर्वाद, उपदेश, विन्ति, प्रथाना आदि आशय व्यक्त गर्ने भावलाई इच्छार्थ भनिन्छ । यसमा आज्ञार्थ भन्दा कमजोर रूपको आदेश हुन्छ । यस किसिमको भाव व्यक्त गर्नु नेपाली क्रियाको भिन्न रूपको प्रयोग भएको हुन्छ । नेपाली र कुमाल भाषामा इच्छार्थ वाक्यलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जस्तै:

पुरुष	वचन	नेपाली	कुमाल
प्रथम	एकवचन	म स्कुल जाऊँ ।	मुँइ स्कुल जाऊँ ।
	बहुवचन	हामी स्कुल जाऊँ ।	हाँर स्कुल जै ।
द्वितीय	एकवचन	तँ पास भएस् ।	तँइ पास होकेस् ।
	बहुवचन	तिमीहरू पास भए ।	तोरेहरू पास होक ।
तृतीय	एकवचन	ईश्वरले रक्षा गरून् ।	ईश्वरले रक्षा करून् ।
	बहुवचन	ईश्वरहरूले रक्षा गरून् ।	ईश्वरहरूले रक्षा करून् ।

उक्त उदाहरणबाट निम्न कुराहरू स्पष्ट हुन्छ ।

(क) दुवै भाषामा इच्छार्थको लिङ्ग भेद नभएको स्पष्ट हुन्छ ।

(ख) नेपालीमा धातुमा ऊँ, एस्, ए, ओस्, ऊन् आदि प्रत्यय र कुमाल भाषामा धातुमा ऊ, ऐ, ओक्, उन् आदि प्रत्यय लगाएर इच्छार्थ वाक्य पुरा गरिन्छ ।

५.४.३ आज्ञार्थ

वक्ताको मनोभाव कुनै काम गर्नका लागि आज्ञा, आदेश, अनुरोधका रूपमा प्रकट गर्ने भावलाई आज्ञार्थ भनिन्छ । यहाँ वक्ता र स्रोताका बीच प्रत्यक्ष सम्पर्क हुने भाव प्रयोग भएको पाइन्छ । आज्ञार्थको प्रयोग द्वितीय पुरुषमा मात्र हुन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषाका आज्ञार्थ भावको व्यवस्था निम्नानुसार देखाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
तँ चिठी लेख् ।	तँइ पतर् लेख् ।
तिमी चिठी लेख ।	तोरे पतर् लेख ।
तिमीहरू चिठी लेख ।	तोरेहरू पतर् लेख ।
तपाईं चिठी लेख्नुहोस् ।	तोरे पतर् लेख ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा द्वितीय पुरुषमा मात्र रहेको आज्ञार्थ क्रियाको भावमा समानता पाइन्छ ।

५.४.४ सम्भावनार्थ

वाक्यमा सम्भावना, अनुमान, सन्देह, अड्कल आदि निश्चितताको भाव बुझाउने क्रियाको कार्य व्यापारलाई सम्भावनार्थ भनिन्छ । यसमा काम हुने र नहुनेमा निश्चितता हुदैन । नेपाली र कुमाल भाषामा सम्भावनार्थ वाक्यका रूपहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जस्तै:

पुरुष	वचन	नेपाली	कुमाल
प्रथम	एकवचन	म स्कुल जाउँला ।	मुँइ स्कुल जान् हुइ ।
	बहुवचन	हामी स्कुल जाउँला ।	हाँर स्कुल जाइला हुइ ।
द्वितीय	एकवचन	तँ स्कुल जालास् ।	तँइ स्कुल जैवे ।
	बहुवचन	तिमीहरू स्कुल जाउला ।	तोरेहरू स्कुल जैव ।
तृतीय	एकवचन	उनी स्कुल जालान् ।	उनी स्कुल जइन् ।
	बहुवचन	उनीहरू स्कुल जालान् ।	उनीहरू स्कुल जइन् ।

उक्त उदाहरणबाट नेपाली भाषामा लिङ्ग, वचन, पुरुष अनुसार धातुमा उँला, आस्, उला, आन् आदि प्रत्ययका रूपहरू जोडिएको हुन्छन्, भने कुमाल भाषामा अहुइ, आहुइ, इवे, इव, इन आदि प्रत्ययका रूपहरू जोडिएर सम्भावनार्थका वाक्यहरू पुरा हुन्छन् ।

५.४.५ सङ्केतार्थ

कार्य र कारण जनाउने दुई क्रियाका कार्यव्यापारद्वारा व्यक्त हुने भावलाई सङ्केतार्थ भनिन्छ । सङ्केतार्थमा दुई वटा क्रियापद हुनुपर्दछ, जसमध्ये एउटाले कार्य र अर्कोले त्यसको कारणलाई देखाएको हुन्छन् । सङ्केतार्थ भाव जनाउने क्रियाहरू समापिका र असमापिका गरी आउने गर्दछन्, भने वाक्यमा दुई वटा उप-वाक्य हुन्छन् । नेपाली र कुमाल भाषामा सङ्केतार्थ वाक्यहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जस्तै:

पुरुष	वचन	नेपाली	कुमाल
प्रथम	एकवचन	म पास भएँ, भने लड्डु खुवाउँछु ।	मुँइ पास भइनु, कनि लड्डु ख्वान् ।
	बहुवचन	हामी पास भयौँ, भने लड्डु खुवाउँछौँ ।	हाँर पास भइली, कनि लड्डु ख्वाइला ।
द्वितीय	एकवचन	तँ पास भइस्, भने लड्डु खुवाउँछस् ।	तँइ पास भइले, कनि लड्डु ख्वाले ।
	बहुवचन	तिमीहरू पास भयौ, भने लड्डु खुवाउँछौ । तोरेहरू पास भइल, कनि लड्डु ख्वाल ।	
तृतीय	एकवचन	ऊ पास भयो, भने लड्डु खुवाउँछ ।	ऊ पास भल्, कनि लड्डु ख्वाला ।
	बहुवचन	उनीहरू पास भए, भने लड्डु खुवाउँछन् । उनीहरू पास भइल, कनि लड्डु ख्वाल ।	

उक्त उदाहरणबाट निम्न कुराहरू स्पष्ट हुन्छ ।

(क) नेपाली भाषामा **भने** संयोजक पदले दुई समापिका क्रिया जोड्दछ, भने कुमाल भाषामा **कनि** संयोजक पदले दुई समापिका क्रिया जोडेको पाइन्छ ।

(ख) नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा समापिका क्रियाको प्रयोग हुँदा **पुरुष** अनुसारको **वचन** फरक-फरक भई सङ्केतार्थ भाव अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

५.५ नेपाली र कुमाल भाषामा वाच्य व्यवस्था

वाक्यमा कर्ता, कर्म र भावका आधारमा क्रियापदले रूप परिवर्तन गर्ने तरिकालाई वाच्य भनिन्छ । वाच्य एउटा क्रियाको व्याकरणात्मक कोटि मात्र नभई वाक्यात्मक व्यवस्था पनि हो । क्रियाको विभिन्न रूपको प्रयोगबाट वाच्य परिवर्तन हुन सक्छ । विभिन्न विद्वानहरूले वाच्यको बारेमा आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् ।

“क्रियाको अन्तिम प्रत्यय वाक्यमा वाचक हुन्छ, त्यससँग मेल खाने नाम नै वाच्य हो । यसरी क्रियाको अन्तिम प्रत्ययले कर्ता बुझायो भने कर्तृवाच्य, कर्म बुझायो भने कर्मवाच्य र दुवै बुझाएन भने भाव वाच्य हुन्छ ।”^{७३}

“वाच्य क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि हो । वाच्यले के संकेत गर्दछ, भने वाक्य भित्रको कर्ताको रूपमा रहेको प्राणी अथवा वस्तुद्वारा कुनै काम सम्पादित भएको छ, वा त्यो कामबाट प्रभावित भएको छ । नेपालीमा सामान्यतः वाच्य तीन प्रकारका छन् - कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाव वाच्य ।”^{७४}

माथिका परिभाषालाई हेर्दा वाच्यलाई क्रियाको अर्थसँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तीन वटा वाच्य निर्धारण गरिएको छ ।

५.५.१ कर्तृवाच्य

वाक्यमा कर्ता मुख्य भई कर्ताकै लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर अनुसार रहेको क्रियापदका रूपलाई कर्तृवाच्य भनिन्छ । अर्थात् वाक्यमा कर्ता प्रधान वाच्य भई प्रयोग हुने व्याकरणात्मक युक्ति नै कर्तृवाच्य हो । कर्तृवाच्यको प्रयोग सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियामा हुन्छ । जस्तै:

नेपाली	कुमाल
श्याम स्कूल जान्छ ।	श्याम् स्कुल् जाला ।
प्रकृति किताब किन्छे ।	प्रकृति किताप् किनैली ।
आमाले खाजा बनाउनु भयो ।	आँबोईले अर्नी बनैनन् ।
भाइले काम गर्छ ।	भाइले काम् कर्ला ।
सिर्जनाले भाइलाई पिटिन् ।	सिर्जनाले भाइके पिटिलस् ।

उक्त वाक्यबाट नेपाली र कुमाल दुवै भाषाको कर्तृवाच्यमा कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुष अनुसार क्रियाको सङ्गति मिलेको हुन्छ ।

५.५.२ कर्मवाच्य

सकर्मक क्रियामा आउने कर्मलाई कर्ताका रूपमा स्थापित गरी प्रस्तुत गरिएको वाक्यलाई कर्मवाच्य भनिन्छ । अर्थात् कर्म अनुसार क्रियाको प्रयोग हुने सकर्मक वाक्य नै कर्मवाच्य हो । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा कर्मवाच्यलाई यसरी देखाउन सकिन्छ । जस्तै:

^{७३} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, **मधुपर्क**, नेपाली भाषामा वाच्य, (काठमाण्डौं : वर्ष २५, अंक १, २०४९), पृ. ५३-५४ ।

^{७४} प्रा.डा. चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ६६ ।

नेपाली

कुमाल

(श्यामद्वारा) कलम किनियो ।	(श्यामबटे) लेख्नी किनेल ।
(आमाद्वारा) खाजा बनाइयो ।	(आँबोईबटे) अर्नी बनाइएल ।
(भाइद्वारा) काम गरियो ।	(भाइबटे) काम् करेल ।
(सिर्जनाद्वारा) भाइ पिटियो ।	(सिर्जनाबटे) भाइ पिटेल ।

नेपाली भाषामा कर्तृवाच्यलाई कर्मवाच्यमा रूपान्तरित गर्दा सकर्मक वाक्यको नामपदमा द्वारा प्रत्यय लगाइन्छ, भने कुमाल भाषामा सकर्मक वाक्यको नामपदमा बटे प्रत्यय लगाइन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा कर्तृवाच्यका सकर्मक वाक्यहरू कर्मवाच्यमा रूपान्तरित हुन्छन् ।

५.५.३ भाववाच्य

वाक्यमा क्रिया वा क्रियाको भाव (क्रियार्थ) को प्रधानता रहने युक्तिलाई भाववाच्य भनिन्छ । अर्थात् अकर्मक वाक्यमा क्रिया नै मुख्य भई कर्ता वा कर्म कुनैसँग पनि सङ्गति नजनाई स्वतन्त्र रूपले क्रियापद चल्दछ, भने त्यो नै भाव वाच्य हो । कर्तृवाच्यको अकर्मक वाक्य नेपाली र कुमाल भाषाको भाववाच्यमा यसरी रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । जस्तै:

नेपाली

कुमाल

(मद्वारा) बेलुका यहीं बसिन्छ ।	(मुँडबटे) भरे यैं बसेला ।
(तिमीद्वारा) कहिले आइन्छ ।	(तोरेबटे) कैले आएला ।
(आफूद्वारा) मस्त सुतिन्छ ।	(आफूबटे) मस्त सुतेला ।

नेपाली भाषामा कर्तृवाच्यलाई भाववाच्यमा रूपान्तरित गर्दा अकर्मक वाक्यमा क्रिया नै मुख्य भई कर्ता वा कर्म कुनैसँग पनि सङ्गति नजनाई स्वतन्त्र रूपले क्रियापद प्रयोग भएको हुन्छ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा कर्तृवाच्यका अकर्मक वाक्यहरू भाववाच्यमा रूपान्तरित हुन्छन् ।

५.६ ध्रुवीयता (करण/अकरण)

वाक्यमा क्रियाले दिने सकारात्मक र नकारात्मक अर्थका आधारमा ध्रुवीयता निर्धारण गरिन्छ । क्रियापदले हो वा छ भन्ने अर्थ दिएमा त्यसलाई करण र होइन वा छैन भन्ने अर्थ दिएमा त्यसलाई अकरण भनिन्छ । ध्रुवीयतालाई विभिन्न भाषाशास्त्रीहरूले आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् ।

“न सर्ग जोडिएर निषेध बुझाउने रूपावलीलाई अकरण (नेगेटिभ) भनिन्छ । जुन शब्द वा पदमा निषेध बुझाउने न सर्ग जोडिएको छैन, भने त्यस्ता रूपावलीलाई करण (पोजेटिभ) भन्ने चलन छ ।”^{७५}

^{७५} प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल, मधुपर्क, नेपाली क्रियाको ध्रुवीयता, (काठमाडौँ : वर्ष २५, अंक ४, २०४९), पृ. ६१ ।

“अकरण भनेको वाक्यबाट प्रकट हुने निषेधात्मक कार्यव्यापार हो । करण वाक्यलाई अकरण बनाउनु पर्दा त्यसको क्रियालाई बदल्नु पर्दछ ।”^{५६}

“क्रियापदको निषेधात्मक कार्य जनाउने व्याकरण युक्तिलाई अकरण भनिन्छ । यसलाई करणको सापेक्षतामा हेरिन्छ ।”^{५७}

उक्त विद्वानहरूको मतको आधारमा सकारात्मक अर्थ बुझाउने क्रियापद प्रयोग भएका वाक्यहरू करण र नकारात्मक अर्थ बुझाउने क्रियापद प्रयोग भएका वाक्यहरू अकरण हुन्, भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । सकारात्मक वा करण वाक्यले हो भन्ने अर्थ बुझाउँछ, भने नकारात्मक वा अकरण वाक्यले होइन भन्ने अर्थ बुझाउँछ । नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा करण-अकरण वाक्यहरू रहेका हुन्छन् । यी भाषामा पाइने करण-अकरण सम्बन्धी वाक्यतत्त्वलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जस्तै:

भाषा	करण	अकरण
नेपाली	म कलेज जान्छु ।	म कलेज जान्नु ।
कुमाल	मुँइ कलेज जान् ।	मुँइ कलेज नजैतौँ ।
नेपाली	हामी कलेज जान्छौँ ।	हामी कलेज जान्छौँ ।
कुमाल	हाँर कलेज जाइला ।	हाँर कलेज नजैति ।
नेपाली	तँ कलेज जान्छस् ।	तँ कलेज जान्नुस् ।
कुमाल	तँइ कलेज जाले ।	तँइ कलेज नजैते ।
नेपाली	तिमीहरू कलेज जान्छौ ।	तिमीहरू कलेज जान्नु ।
कुमाल	तोरेहरू कलेज जाल ।	तोरेहरू कलेज नजैत ।
नेपाली	ऊ कलेज जान्छ ।	ऊ कलेज जान्नु ।
कुमाल	ऊ कलेज जाला ।	ऊ कलेज नजात ।
नेपाली	उनीहरू कलेज जान्छन् ।	उनीहरू कलेज जान्नु ।
कुमाल	उनीहरू कलेज जाल ।	उनीहरू कलेज नजैत ।

नेपाली भाषामा करण वाक्यलाई अकरणमा परिवर्तन गर्दा क्रियापदको अगाडि, बीच र अन्त्यमा न सर्ग जोडिन्छ, भने कुमाल भाषामा करण वाक्यलाई अकरणमा परिवर्तन गर्दा क्रियापदको अगाडि मात्र न सर्ग जोडिन्छ ।

^{५६} प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, पृ. १४० ।

^{५७} प्रा. हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १७२ ।

छैटौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ सारांश

नेपाली र कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय र अध्ययन विधि समावेश गरिएको छ ।

यस शोधकार्यको दोस्रो परिच्छेदमा नेपाली भाषा र कुमाल भाषाको सामान्य परिचयको चर्चा गरिएको छ । यसमा भाषा परिचयको चर्चा गर्ने क्रममा नेपाली र कुमाल दुवै भाषाको सामान्य परिचय, भाषाको उद्भव र विकास, भौगोलिक विस्तार र भाषिका, सामाजिक भूमिका, साहित्यिक रूपरेखा, भाषिक विशेषता आदिको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

यस शोधकार्यको तेस्रो परिच्छेदमा नेपाली भाषा र कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक शब्दवर्गको परिचयसहित तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसको अध्ययन गर्ने क्रममा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, निपात र विष्मयादिबोधकका दुवै भाषामा यिनका परिचय, प्रकार र उदाहरणसहित तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

यस शोधकार्यको चौथो परिच्छेदमा नेपाली भाषा र कुमाल भाषाका नामिक पदका व्याकरणात्मक कोटिहरूको परिचयसहित तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसरी अध्ययन गर्ने क्रममा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर र कारकको परिचय, प्रकार र उदाहरणसहित तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

यस शोधकार्यको पाँचौँ परिच्छेदमा नेपाली भाषा र कुमाल भाषाको क्रियापदका व्याकरणात्मक कोटिहरूको परिचयसहित तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसको अध्ययन गर्ने क्रममा क्रियापदका व्याकरणात्मक कोटिहरू काल, पक्ष, भाव, वाच्य र ध्रुवीयता दुवै भाषामा परिचय, प्रकार र उदाहरणसहित तिनीहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

नेपाली भाषालाई नेपालको संविधान २०७२ को भाग १ धारा ७ (१) मा देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ, भनिएको छ । यसर्थ सरकारी अभिलेखको लागि पनि नेपाली भाषा नै प्रयोग हुन्छ । त्यस्तै नेपाली भाषालाई नै राज्यले सरकारी सञ्चार माध्यम तथा शिक्षा आदान-प्रदानको क्षेत्रमा पनि प्रयोग हुने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी विभिन्न पत्र-पत्रिकामा समाचार, लेख, रचनाहरू नेपाली भाषामा प्रकाशित हुन्छन् । एफ्.एम्., रेडियो आदि श्रव्य सञ्चार माध्यम र टेलिभिजन जस्ता श्रव्य-दृश्य सञ्चार माध्यमहरूमा नेपाली भाषामा समाचार र कार्यक्रमहरू प्रसारण हुन्छन् । त्यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार माध्यम लन्डनबाट प्रसारित हुने बी.बी.सी.सेवाले समेत नेपाली भाषामा समाचार प्रसारण गर्दै आएको छ । नेपाली भाषाले भारतको संविधानको आठौँ अनुसूचीमा समावेश भई भारतको राष्ट्रिय भाषाको रूपमा सम्मान प्राप्त गरेको छ ।

नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार ४५ प्रतिशत जनताले नेपाली भाषा व्यावहारिक रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी नेपाल, भारत, बर्मा, हङ्कङ लगायतका विश्वका विभिन्न ठाउँमा लगभग चार करोड वक्ताहरूले व्यावहार गर्ने नेपाली भाषा एउटा उर्ध्वगामी भाषा हो । नेपाली भाषा नेपालको प्रमुख भाषा भएकोले जनसंख्याका दृष्टिले अन्य भाषाहरूको तुलनामा नेपाली भाषा अत्यधिक जनताले बोल्ने भाषा हो । यसैले संवैधानिक तथा व्यावहारिक रूपमा सरकारी कामकाजको भाषाको साथै आमसञ्चारको माध्यम भाषाको रूपमा मान्यता पाएको छ ।

नेपालको तराई, भित्री मधेश, नदीनालाका छेउछाउ, र पहाडको कछाड खण्डमा स्थायी रूपले बसोवास गरी परम्परागत जातीय व्यवसायको रूपमा माटाका भाँडावर्तन बनाएर जीविकोपार्जन गर्ने कुमाल जातिको व्यक्तिहरूले मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने भाषालाई कुमाल भाषा भनिन्छ । नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार ६१ जिल्लामा स्थायी रूपले बसोवास गर्ने कुमाल जातिको जनसंख्या १,२१,१९६ रहेको छ । कुमाल भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गरी २१ जिल्लामा बसोवास गर्ने कुमाल जातिका व्यक्तिहरू १२,२२२ जना रहेका छन् । कुमाल जातिको जनसंख्याको अनुपातमा १० प्रतिशत मात्र कुमाल जातिका व्यक्तिहरूले कुमाल भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको तथ्याङ्कमा उल्लेख गरिएको छ । यस शोधपत्र पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लाका कुमाल गाँउहरूमा बसोवास गर्ने कुमाल समुदायका व्यक्तिहरूले सामाजिक व्यावहारमा प्रयोग गर्ने कुमाल भाषा समावेश गरी तयार पारिएको छ ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषाका व्याकरणात्मक शब्दवर्ग नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विष्मयादिवोधक र निपातको वाक्यात्मक व्यवस्थामा समानता देखिन्छ, भने शब्दगत संरचनात्मक व्यवस्थामा आ-आफ्नो किसिमका फरक-फरक सङ्गति रहेको पाइन्छ ।

दुवै भाषामा नामिक पदका व्याकरणात्मक कोटिहरू लिङ्ग, वचन, पुरुषको वाक्यात्मक व्यवस्थामा समानता देखिन्छ । नेपाली भाषामा आदर व्यवस्था चार तहमा रहेको पाइन्छ, भने कुमाल भाषामा दुई तहमा मात्र रहेको देखिन्छ । त्यस्तै कारक विभक्तिमा भने आ-आफ्नै विभक्ति रहेको पाइन्छ ।

दुवै भाषामा क्रियापदका व्याकरणात्मक कोटिहरू काल, पक्ष, भाव, वाच्य र ध्रुवीयता सबै कोटिहरूको वाक्यात्मक व्यवस्थामा समानता देखिन्छ, क्रियापदका संरचनात्मक रूपहरू भने आ-आफ्नै किसिमका फरक-फरक सङ्गति रहेको देखिन्छ ।

नेपाली र कुमाल दुवै भाषामा रहेका केही समानता र असमानताहरू यस प्रकार छ ।

समानता

- (क) नेपाली र कुमाल दुवै भाषा भारोपेली भाषा परिवार अन्तर्गतका भाषा हुन् ।
- (ख) दुवै भाषाको नामपदहरू राम, श्याम, गीता, सीता, हरि, कृष्ण आदिमा समानता पाइन्छ ।
- (ग) नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्र भाषा भएकाले नेपाली र कुमाल दुवै भाषा राष्ट्र भाषा हुन् ।

असमानता

- (क) नेपाली भाषा नेपालको सबैभन्दा बढी जनताले बोल्ने भाषा हो, भने कुमाल भाषा कुमाल जातिको सीमित व्यक्तिले मात्र बोल्ने भाषा हो ।
- (ख) नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हो, भने कुमाल भाषा कुमाल जातिको व्यावहारिक लोक जीवनमा प्रयोग हुने भाषा हो ।
- (ग) नेपाली भाषाको साहित्यिक रूपरेखा व्यापक रूपमा फैलिएको छ, भने कुमाल भाषाको साहित्यिक रूपरेखा संकुचित रहेको छ ।
- (घ) नेपाली भाषा विकसित भाषा भएकोले यसको प्रभाव विस्तारै बढेको देखिन्छ, भने कुमाल भाषा विस्तारै लोप हुँदै गएको देखिन्छ ।
- (ङ) नेपाली भाषामा आदर व्यवस्था चार तहमा रहेको पाइन्छ, भने कुमाल भाषामा आदर व्यवस्था दुई तहमा मात्र रहेको पाइन्छ ।

यस शोधकार्यमा नेपाली भाषाको सापेक्षतामा रही कुमाल भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको खोज-अनुसन्धान गरिएको छ । उक्त समानता र असमानताका आधारमा नेपाली र कुमाल भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज, समसामयिक नेपाली व्याकरण, (२०४९), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
..... नेपाली कारक व्याकरण, (२०५२), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
..... प्रयोगात्मक सरल नेपाली व्याकरण, (२०६३), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
आचार्य, ब्रतराज, हाम्रो भाषा, (२०४०), काठमाडौं : ललितपुर-सुन्धरा प्रिन्टिङ्ग प्रेस ।
..... आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना, (२०५८), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
विष्ट, डोरबहादुर, पिपुल अफ नेपाल, (ई. १९८०), काठमाण्डौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
विष्ट, डोरबहादुर, सबै जातको फूलबारी, (२०३०), काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन ।
गिरी, जीवेन्द्रदेव, भाषाविज्ञान, भाषा र भाषिका, (२०६३), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
गौतम, देवीप्रसाद, नेपाली भाषाको परिचय, (२०४९), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाई, प्रेमप्रसाद, भाषाविज्ञान, (२०६७), काठमाडौं : पाठ्य सामाग्री पसल,
जामे मार्केट, घण्टाघर ।
ग्लिसन, एण्ड एन्ट्रोडक्शन टु डिस्क्रिप्टिभ लिङ्ग्विस्टिक्स, (ई.१९७६), कलकत्ता : अक्सफोर्ड एण्ड
आर.बी.एम्. ।
नेपाल सरकार, नेपालको संविधान (२०७२), काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।
न्यौपाने, टंकप्रसाद र अन्य, सामान्य भाषाविज्ञान (२०६७), काठमाडौं : सनलाइट प्रकाशन) ।
पण्डित, हेमराज, चन्द्रिका, दास्रौ संस्करण (२०५१), काठमाण्डौं : साभा प्रकाशन ।
पोखरेल, बालकृष्ण, राष्ट्रभाषा (२०३१), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
पोखरेल, माधवप्रसाद, नेपाली वाक्य व्याकरण (२०५६), काठमाडौं : एकता बुक्स ।
..... नेपाली भाषामा लिङ्ग व्यवस्था, मधुपर्क, (१८:८:२०४२), काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास ।
..... नेपाली वाच्य, मधुपर्क, (वर्ष २५, अंक १, २०४९) ।
..... नेपाली क्रियाको कालको पक्ष, मधुपर्क, (वर्ष २५, अंक ५, २०४९) ।
..... नेपाली भाषामा भाव, मधुपर्क, (वर्ष २६, अंक ३, २०४९) ।
..... नेपाली क्रियाको ध्रुवीयता, मधुपर्क, (वर्ष २६, अंक ४, २०४९) ।
..... नेपाली भाषामा वचन व्यवस्था, मधुपर्क, (वर्ष २६, अंक १, २०५०) ।
..... नेपाली भाषामा पुरुष व्यवस्था, मधुपर्क, (वर्ष २६, अंक २, २०५०) ।
..... नेपाली भाषाको कारक, मधुपर्क, (वर्ष २६, अंक ३, २०५०) ।
पौडेल, हीरामणि शर्मा, कुमाल भाषाको अध्ययन, (२०४३), भारत : आर्याभूषण प्रेस, ब्रह्मघाट वारणसी
।
बन्धु, चुडामणि, भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय, (२०५३), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
..... नेपाली भाषाको उत्पत्ति (२०५२), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

- यादव, योगेद्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण, **भाषाविज्ञान**, (२०५७), काठमाण्डौ : न्यु हिराबुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा, मोहनराज, **शब्द रचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्त्व र अभिव्यक्ति**, (२०५३), काठमाण्डौ : नवीन प्रकाशन ।
- शर्मा, सुकुम, **नेपाली व्याकरणको प्रारम्भिक इतिहास**, (२०५८), काठमाण्डौ : निरन्तर पब्लिकेशन ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, **आधुनिक भाषाविज्ञान**, (२०६०), काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- श्रीवास्तव, दयानन्द, **नेपाली ल्याङ्गोएज इट्स हिस्ट्री एण्ड डेवलपमेण्ट**, (ई.१९६२), भारत : कलकत्ता युनिभर्सिटी ।
- श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज, **नेपाली सहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, (२०६४), काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन, सातौँ सस्करण ।
- त्रिपाठी, बासुदेव, **नेपाली कविता भाग-४**, (२०६०), काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन ।

Government of Nepal, **National Population and Housing Census 2011** (Caste/Ethnicity & Language), (E. 2013), Kathmandu : Central Bureal of Statistics, Nepal.

Parajuli, KrishnaParsad , **A Gramar of Kumal**, Kathmandu : Master Degree Unpublised Thesis, Tribhuvan Universsity, Kirtipur.